

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟ-
ΓΙΑΣ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΟΙ ΑΡΕΤΕΣ ΤΟΥ ΙΔΑΝΙΚΟΥ ΗΓΕΤΗ ΣΤΟΝ ΣΩΚΡΑΤΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ

Φοιτητής: Ιωακείμ Τζινιέρης

Επιβλέποντες καθηγητές: Μαρία Πατέρα & Γιάννης Λώλος

ΒΟΛΟΣ 2023

Περιεχόμενα:

Βιογραφικά στοιχεία του Ξενοφώντος	3
Πρόλογος	5
Κεφάλαιο 1: Ο Σωκράτης ως δάσκαλος της αρετής του ιδανικού ηγέτη	8
Κεφάλαιο 2: Εγκράτεια.....	16
2.1 Ο Σωκράτης, υπόδειγμα εγκρατούς ανθρώπου	16
2.2 Σύγκριση της διδασκαλίας του Σωκράτη με τους ιδανικούς ηγέτες του Ξενοφώντα	21
Κεφάλαιο 3: Φιλία	24
3.1 Το κυνήγι των ενάρετων φίλων	26
3.2 Η αμοιβαία ευεργεσία της φιλίας.....	29
Κεφάλαιο 4: Δικαιοσύνη.....	33
4.1 Σωκράτης ο «Δίκαιος».....	33
4.2 Η δικαιοσύνη ως ηγετική αρετή.....	36
4.3 Περίπτωση μελέτης: Το μικρό και το μεγάλο αγόρι.....	38
Κεφάλαιο 5: Ευσέβεια	42
5.1 Η άποψη του Σωκράτη περί ευσέβειας.....	42
5.2 Η ευσέβεια ως ηγετική αρετή	45
5.3 Αγησίλαος: ένας ευσεβής ηγέτης	50
Επίλογος.....	54
Βιβλιογραφία	55

Βιογραφικά στοιχεία του Ξενοφώντος

Ο Ξενοφώντας γεννήθηκε το 430 π.Χ. στην Αθήνα. Η οικογένειά του ανήκε στην τάξη των ιππέων και καταγόταν από τον δήμο των Ερχίας. Τα νεανικά του χρόνια τα πέρασε κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404 π.Χ.). Ο Ξενοφών άσκησε σκληρή κριτική στην αθηναϊκή δημοκρατία, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει πως συμπαθούσε τη σκληρή ολιγαρχία. Στα έργα του εμφανίζεται περισσότερο να ταυτίζεται με το λακωνικό μοντέλο πολιτικής, χωρίς ωστόσο να απουσιάζουν από το έργο του φωνές που υπερασπίζονται τη δημοκρατία ¹.

Στο τέλος του 5^{ου} αι. ο Ξενοφών υπηρέτησε στο μισθοφορικό σώμα του Κύρου του νεότερου, με τους 10.000 Έλληνες μισθοφόρους. Μετά την ήττα του Κύρου στα Κούναξα (401 π.Χ.), αναλαμβάνει να επιστρέψει το στράτευμα πίσω στην Ελλάδα, κάτι που με αρκετές περιπέτειες και κακουχίες καταφέρνει. Αυτή η ιστορία περιγράφεται στο δεύτερο μισό του έργου *Κύρου Ανάβασις* και είναι γνωστή ως η *κάθοδος των μυρίων*.

Η στρατιωτική του καριέρα όμως δεν εξαντλήθηκε στην Κάθοδο, αλλά συνεχίστηκε, αυτή τη φορά στο στρατόπεδο των Λακεδαιμονίων. Υπηρέτησε υπό τις εντολές του λακεδαιμόνιου στρατηγού Θίβρωνα, ο οποίος πολεμούσε για την απελευθέρωση των ελληνικών πόλεων της Μ. Ασίας. Όταν ο Θίβρωνας αντικαταστάθηκε από τον Αγησίλαο Β΄ της Σπάρτης, ο Ξενοφών γοητεύτηκε από την αρετή του και τον ακολούθησε πιστά. Τον υπηρέτησε ακόμη και όταν ο Αγησίλαος κλήθηκε να κατατροπώσει τον αντισπαρτιατικό συνασπισμό, που αποτελείτο από Θηβαίους και Αθηναίους. Ο Αγησίλαος νίκησε στη μάχη της Κορώνειας το 394 π.Χ., γεγονός που οδήγησε τους Αθηναίους σε δήμευση της περιουσίας του Ξενοφώντα και τον ίδιο σε εξορία, καθώς θεωρήθηκε προδότης. Από την άλλη, οι Λακεδαιμόνιοι τον αντάμειψαν και τον προστάτεψαν, προσφέροντάς του ένα κτήμα στον Σκιλλούντα της Ηλείας.

Εκεί έζησε έως το 370 π.Χ., έως την ήττα των Σπαρτιατών στα Λεύκτρα. Εφόσον οι Ηλείοι συμμάχησαν με τους Θηβαίους, ο Ξενοφών αναγκάστηκε να διαφύγει στην Κόρινθο. Τότε, έτυχε η Αθήνα να συμμαχήσει με τη Σπάρτη, με αποτέλεσμα να

¹ Βλ. W. Weathers, "Xenophon's Political Idealism", *Classical Journal* (1954): 317-330, C. Nadon, *Xenophon's Prince: Republic and Empire in the Cyropaedia*, (University of California Press, 2001).

ανακληθεί η εξορία του Ξενοφώντα. Οι γιοί του υπηρέτησαν στο αθηναϊκό ιππικό, αλλά δεν είναι γνωστό εάν ο ίδιος επέστρεψε στην πατρίδα του.

Ο Ξενοφώντας έγραψε 15 έργα. Το κυρίως ιστορικό του έργο είναι τα *Ελληνικά*, τα οποία καλύπτουν τα γεγονότα στην Ελλάδα από το 411, όπου σταματάει η αφήγηση του Θουκυδίδη έως το 362 π.Χ. με τη μάχη της Μαντινείας. Επίσης, ιστορικό έργο θεωρείται το *Κύρου Ανάβασις* το οποίο αφορά τον πόλεμο του Κύρου με τον αδελφό του Αρταξέρξη και τους *Μυρίους*, αλλά και το *Άγησίλαος* που αποτελεί ιστορική μονογραφία. Τα έργα του για τον Σωκράτη είναι τα *Άπομνημονεύματα*, η *Άπολογία Σωκράτους*, ο *Οἰκονομικός* και το *Συμπόσιον* που αφορούν στην πολιτική και τη φιλοσοφία. Επιπλέον, τα υπόλοιπα έργα του είναι ο *Τέρων ἢ Τυραννικός*, η *Λακεδαιμονίων πολιτεία*, η *Αθηναίων πολιτεία*, οι *Πόροι ἢ περί εσόδων*, το *Περί Ιππικής* και ο *Κυνηγετικός*. Τέλος, ένα από τα σημαντικότερα έργα του είναι η *Κόρου Παιδεία*, που μπορεί να χαρακτηριστεί το πρώτο ιστορικό μυθιστόρημα².

² A. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Α. Τσοπανάκη, μτφρ, Αγαπητός Τσοπανάκης, (Εκδοσεις Κυριακίδη: 2014), 821-30.

Πρόλογος

Ο Ξενοφώντειος Σωκράτης

Η ενασχόληση του Ξενοφώντα με την αινιγματική φιγούρα του Σωκράτη χαρακτηρίζεται από μια περίπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ της ιστορικής αναπαράστασης, της πρόσληψης των σωκρατικών διδασκαλιών και της συγγραφικής φωνής του ίδιου του Ξενοφώντα.

Η πρόσληψη του Σωκράτη από τον Ξενοφώντα επηρεάζεται από το γεγονός ότι ήταν πρώτης γενιάς σωκρατικός και είχε προσωπικές αλληλεπιδράσεις με τον φιλόσοφο. Στα γραπτά του, όπως στα *Απομνημονεύματα*, στην *Απολογία*, στο *Συμπόσιο* και στον *Οικονομικό*, ο Ξενοφώντας όχι μόνο αντλεί από τις δικές του αναμνήσεις, αλλά αλληλοεπιδρά και με άλλες υπάρχουσες αφηγήσεις για τον Σωκράτη. Η απεικόνιση του Σωκράτη από τον Ξενοφώντα περιπλέκεται περαιτέρω από τις ασαφείς γραμμές μεταξύ του φιλοσόφου και του ίδιου του συγγραφέα. Ο Σωκράτης είναι παρών όχι μόνο στα σωκρατικά έργα του Ξενοφώντα, αλλά κάνει και σύντομες εμφανίσεις και στα κύρια μη σωκρατικά. Τα θέματα της ηγεσίας, του χαρακτήρα και των ηθικών αξιών που βρίσκονται τόσο στα σωκρατικά όσο και στα μη σωκρατικά έργα αποτελούν μία συνομιλία μεταξύ της σωκρατικής φιγούρας, αλλά και των ζητημάτων που αφορούν τον ίδιο τον Ξενοφώντα³.

Η αφηγηματική τεχνική του Ξενοφώντα συχνά περιλαμβάνει τον ισχυρισμό της μαρτυρίας από πρώτο χέρι στις συνομιλίες του Σωκράτη. Αν και αυτοί οι ισχυρισμοί μπορεί να μην είναι απολύτως αξιόπιστοι, χρησιμεύουν για να τονίσουν την άμεση σχέση και τον ρόλο του Ξενοφώντα στη διαμόρφωση των σωκρατικών του αντιλήψεων. Σε σύγκριση με άλλους σωκρατικούς συγγραφείς, η θέση του Ξενοφώντα στη σωκρατική παράδοση τίθεται συχνά υπό αμφισβήτηση, με ορισμένους μελετητές να απορρίπτουν τον ξενοφώντειο Σωκράτη υπέρ του πλατωνικού⁴.

Η διακειμενική σχέση του Ξενοφώντα με τον Πλάτωνα είναι εμφανής και στα έργα του. Ο χαρακτήρας του Σωκράτη στα γραπτά του Ξενοφώντα συχνά εμφανίζει χαρακτηριστικά που θυμίζουν περισσότερο την εκδοχή του Πλάτωνα. Ο Σωκράτης

³ D. Johnson, "Xenophon's Socrates and the Socratic Xenophon", στο C. Moore (επιμ.), *Brill's Companion to the Reception of Socrates*, (Leiden: Brill 2019) 151-2.

⁴ D. M. Johnson, "Xenophon's Intertextual Socrates" στο G. Danzinger κ.α. (επιμ.) *Plato and Xenophon* (Leiden: Brill 2018), 72.

όμως του Ξενοφώντα συζητά ηθικά ζητήματα και παρουσιάζεται ως αυτός που διδάσκει και δίνει συμβουλές, σε αντίθεση με τον Σωκράτη του Πλάτωνα, που πρωτίστως ασχολείται με το διάλογο⁵.

Η επίδραση του Σωκράτη στον Ξενοφώντα επεκτείνεται πέρα από τα σωκρατικά έργα του και σε άλλα γραπτά, όπου ο Ξενοφών εμπλέκεται έμμεσα με τις διδασκαλίες του φιλοσόφου. Οι ήρωες του Ξενοφώντα, όπως ο Αγησίλαος, ο Κύρος ο Πρεσβύτερος και άλλοι, παρουσιάζουν χαρακτηριστικά παρόμοια με τον Σωκράτη, όπως η αυτοκυριαρχία, η δικαιοσύνη και η ευσέβεια. Τελικά, η επιρροή του Σωκράτη στον Ξενοφώντα είναι μια πολύπλευρη αλληλεπίδραση μεταξύ ιστορίας, πρόσληψης και συγγραφής. Τα γραπτά του Ξενοφώντα αναδεικνύουν τη μοναδική του θέση ως σωκρατικού πρώτης γενιάς, ενώ παράλληλα συμβάλλουν στην ευρύτερη παράδοση της απεικόνισης του Σωκράτη⁶.

Ο Ξενοφώντειος Σωκράτης και οι αρετές του ηγέτη

Ο Σωκράτης είναι γνωστός στην ιστορία ως φιλόσοφος. Πάνω από όλα, ήταν διδάσκαλος. Οποιοσδήποτε στην Αρχαία Αθήνα μπορούσε να περάσει από την αγορά και, συγκεκριμένα, από την οικεία του Σίμωνος, με σκοπό να παρακολουθήσει τον Σωκράτη να διδάσκει θέματα πάσης φύσεως, κυρίως όμως για το πώς να γίνει κάποιος καλός πολίτης. Με λίγα λόγια, ο Σωκράτης ήταν ένας δάσκαλος «αυτοβελτίωσης» που δίδασκε σε νεαρούς το πώς να πράττουν σωστά στη ζωή τους.

Από την άλλη, ο ιδανικός πολίτης όφειλε να γνωρίζει και την τέχνη της αρετής. Είναι φανερό από αυτά που αφηγείται ο Ξενοφώντας, δηλαδή, ότι ο Σωκράτης ήταν ο πιο ενάρετος άνθρωπος και με την διδασκαλία του οδηγούσε τους ακολούθους του στην κατάκτηση της αρετής. Με τη βοήθεια αυτής, ο ενάρετος άνθρωπος μπορεί να διαχειριστεί καλύτερα τον οίκο του, αλλά κυριότερα να βοηθήσει τους συμπολίτες του και κατ' επέκταση την πόλιν του⁷.

Μεταβαίνοντας στο θέμα της εργασίας, ο Σωκράτης του Ξενοφώντος, πέρα από διδάσκαλος καλών πολιτών, παρουσιάζεται και ως διδάσκαλος καλών πολιτικών αντίστοιχα. Ειδικότερα, στα *Απομνημονεύματα* ο Ξενοφώντας ασχολείται αρκετά με την πολιτική, όπως και στα υπόλοιπα έργα του. Αυτό που τον ενδιαφέρει, κυρίως, είναι

⁵ Στο ίδιο, 73.

⁶ Στο ίδιο, 81.

⁷ D. Johnson, "Xenophon's Socrates and Socratic Xenophon", ό.π., 156.

να σκιαγραφήσει το πρόσωπο του ιδανικού, ενάρετου ηγέτη. Συγκεκριμένα, είναι φανερό ότι στην πλειονότητα των έργων του, πρωταγωνιστούν επιφανείς ηγέτες ή ηγετικές μορφές ή δίνει συμβουλές για αξιώματα ισχύος. Για παράδειγμα στην *Κύρου Παιδεία* πρωταγωνιστής είναι ο Κύρος ο Β΄, ο πιο θρυλικός ηγέτης στην ιστορία της Περσίας, ενώ σε ένα κομμάτι των *Ελληνικῶν* και στο έργο *Αγησίλαος*, πρωταγωνιστεί ο βασιλιάς της Σπάρτης, Αγησίλαος Β΄, που για τον Ξενοφόντα αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ενός ενάρετου ηγέτη. Ακόμη, στην *Κύρου Ανάβασις* ο Ξενοφών ασχολείται με την διοίκηση ενός στρατεύματος μέσω του ίδιου ή του Κύρου ή και άλλων στρατηγών. Στον *Υππαρχικό* δίνει συμβουλές σε όσους επιδιώκουν να διοικήσουν το ιππικό και στον *Ιέρωνα ἢ Τυραννικόν* γίνεται λόγος για τη διακυβέρνηση σε ένα τυραννικό πολίτευμα. Τι ακριβώς γίνεται όμως με τον ξενοφώντειο Σωκράτη;

Τα *Απομνημονεύματα*, πέρα από τον απολογητικό χαρακτήρα που έχουν, περιέχουν και αρκετούς διαλόγους του Σωκράτη όπου χρησιμοποιώντας τη διαλεκτική μέθοδο κάνει τον κύκλο των φίλων του καλύτερους πολίτες. Πέρα από αυτό, τους βοηθάει και σε πράγματα ηγετικής και πολιτικής φύσεως. Πολλοί προσέγγισαν τον φιλόσοφο για να τον συμβουλευθούν και να διδαχτούν πώς να διοικήσουν την πόλη, όπως θα δούμε παρακάτω. Στην εργασία που ακολουθεί, θα προσπαθήσω να παρουσιάσω το πώς ο Σωκράτης, πέρα από διδάσκαλος πολιτικών πραγμάτων, ήταν και ο ίδιος πρότυπο ιδανικού ηγέτη μέσω των αρετών του. Θα αναλύσω τέσσερις από τις αρετές που αποδίδει ο Ξενοφώντας στον Σωκράτη και θα αποδείξω ότι αυτές οι αρετές είναι χρήσιμες για όποιον θέλει να ηγηθεί. Οι αρετές αυτές είναι η Εγκράτεια, η Φιλία, η Δικαιοσύνη και τέλος, η Ευσέβεια.

Κεφάλαιο 1

Ο Σωκράτης ως δάσκαλος της αρετής του ιδανικού ηγέτη

Δεν μπορεί να αμφισβητήσει κανείς ότι ο Ξενοφώντας ήταν ένας αρκετά πολιτικοποιημένος άνθρωπος. Όλοι οι άνδρες της εποχής του όφειλαν να είναι, αλλά ο ίδιος στα έργα του, ακόμη και αυτά που δεν αφορούν τόσο την πολιτική, δεν συγκρατείται στο να προωθήσει τις δικές του πολιτικές απόψεις και ατζέντα. Επομένως, πρέπει να έχουμε υπόψιν ότι στα *Απομνημονεύματα* δεν αποτυπώνονται αποκλειστικά οι πολιτικές πεποιθήσεις του Σωκράτη, αλλά ότι ο Ξενοφώντας χρησιμοποιεί το πρόσωπο του δασκάλου του για να εκφράσει τη δική του πολιτική ατζέντα. Στο κεφάλαιο 1.2 των *Απομνημονευμάτων* γίνεται φανερό η σύνδεση της φιλοσοφίας με την πολιτική. Ο Ξενοφώντας, αποδομώντας τη δεύτερη κατηγορία κατά του Σωκράτη για απείθεια και διαστρέβλωση του χαρακτήρα των νέων, αναφέρει τις ικανότητες του Σωκράτη στο να προετοιμάζει εν δυνάμει ηγέτες που θα διοικήσουν την πόλη. Σύμφωνα με τον Σωκράτη η επιθυμία να διοικήσει κανείς την πόλη υπάρχει εκ φύσεως. Αυτή η θεωρία συνδέει την πολιτική οπτική του Ξενοφόντα με τη φιλοσοφία του διδασκάλου του.⁸

Ήδη από την αρχή του προαναφερθέντος κεφαλαίου, ο ιστορικός υποστηρίζει πως ο Σωκράτης βελτίωνε τους νέους ώστε να γίνουν ενάρετοι πολίτες, σε αντίθεση με τις κατηγορίες. Επιπλέον, τονίζει το εξής:

«Και βέβαια δεν υποσχέθηκε ότι είναι δάσκαλος της αρετής, αλλά με το να δείχνει ότι ήταν ενάρετος έκανε όσους τον συναναστρέφονταν να ελπίζουν ότι, αν μιμηθούν εκείνον, θα γίνουν και αυτοί τέτοιοι.»⁹

(1.2.3)

Ο Σωκράτης αποτελούσε πρότυπο ενάρετου πολίτη και αυτό το γνώριζαν καλά οι νέοι, οι οποίοι ήθελαν να ασχοληθούν με τα δημόσια πράγματα. Όμως, εδώ έρχεται

⁸B. Lorch, “Xenophon's Socrates on Political Ambition and Political Philosophy”, *The Review of Politics* 72(2), (2010): 189.

⁹ Όλα τα χωρία που ακολουθούν από τα *Απομνημονεύματα* είναι σε μετάφραση του Θεόδωρου Γ. Μαυρόπουλου, Ζήτρος (2007)

σε αντίθεση με το παράδειγμα του Κριτία και του Αλκιβιάδη, οι οποίοι, αν και μαθητές του, αποδείχθηκαν βλαβεροί για τους Αθηναίους.

Οι δύο πολιτικοί αποτελούν τις πιο τρανές περιπτώσεις μαθητών που οι αντίπαλοι του Σωκράτη χρησιμοποίησαν ως τεκμήρια, στις κατηγορίες διαστρέβλωσης του χαρακτήρα των νέων. Αρχικά, όπως είναι γνωστό από τις αρχαίες πηγές, οι δυο τους ήταν αρκετά κοντά μεταξύ τους, αλλά και με τον Σωκράτη. Περιληπτικά, ο Αλκιβιάδης, αφού κατηγορήθηκε για ασέβεια στην υπόθεση των Ερμών, πρόδωσε την πατρίδα του, με το να αποστατήσει, και κινήθηκε εναντίον της βοηθώντας τους εχθρούς της. Είχε καταφέρει να γίνει σύμβουλος των Σπαρτιατών και προξένησε πολλά κακά στην Αθήνα με τις πληροφορίες που παρέδιδε κατά την διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Με λίγα λόγια, θεωρούνταν προδότης. Από την άλλη, ο Κριτίας ανέλαβε την αρχηγία των τριάκοντα τυράννων και έσφαξε μεγάλο μέρος του πληθυσμού των Αθηναίων, εξουσιάζοντας την πόλη με τρόμο και βία. Επίσης, όπως και ο Αλκιβιάδης, κατηγορούνταν για ασέβεια προς τους θεούς¹⁰. Συγκεκριμένα, ο Ξενοφώντας αναφέρει:

«Διότι ο Κριτίας ήταν ο πιο πλεονέκτης και ο πιο βίαιος απ' όλους τους ολιγαρχικούς, ο Αλκιβιάδης εξάλλου ο πιο ασυγκράτητος και ο πιο αλαζονικός απ' όλους τους δημοκρατικούς.»

(1.2.12)

Ενώ στη συνέχεια:

«Αυτοί οι δυο άνδρες λοιπόν υπήρξαν από τη φύση τους οι πιο φιλόδοξοι απ' όλους τους Αθηναίους, άνθρωποι που ήθελαν όλα να γίνονται με δικές τους πρωτοβουλίες και να γίνουν οι πιο ονομαστοί απ' όλους.»

(1.2.14)

Ο Ξενοφώντας υποστηρίζει ότι οι δύο νεαροί προσέγγισαν τον Σωκράτη με σκοπό να εκπληρώσουν τις δικές τους φιλοδοξίες. Επιπλέον, πιστεύει ότι όσο ακολουθούσαν τον Σωκράτη ήταν αγαθοί, αλλά από την στιγμή που απομακρύνθηκαν από εκείνον έγιναν κακοί. Ο Ξενοφών παραθέτει την προσωπική του άποψη, θεωρώντας ότι οι δύο άνδρες, μετά τον Σωκράτη, συναναστράφηκαν με κακούς φίλους

¹⁰ M. Tamiolaki, "Athenian Leaders in Xenophon's *Memorabilia*", *Histos Supplements* 5 (2016), 1-2.

που τους διέφθειραν, επομένως ο Σωκράτης δεν ευθύνεται για τις πράξεις τους. Ο ιστορικός διατείνεται ότι η ψυχή απαιτεί συνεχή άσκηση, άσκηση που ο Κριτίας και ο Αλκιβιάδης δεν έκαναν, καθώς απομακρύνθηκαν από τον δάσκαλό τους. Τέλος, συνοψίζει τους λόγους που οι ίδιοι ευθύνονται για την διαφθορά τους και όχι ο Σωκράτης:

«Καθώς τέτοια πράγματα συνέβησαν σε αυτούς τους δύο, καθώς ήταν επαρμένοι για την κοινωνική προέλευσή τους, καθώς ήταν γεμάτοι έπαρση για τον πλούτο τους, καθώς ήταν φουσκωμένοι για την πολιτική δύναμή τους, καθώς τους είχαν κολακεύσει πολλοί άνθρωποι και πάνω απ' όλα αυτά καθώς είχαν διαφθαρεί και είχαν μείνει για πολύ καιρό μακριά από το Σωκράτη, τι το παράξενο, αν έγιναν και οι δυο περήφανοι;»

(1.2.25)

Στη συνέχεια, ο Ξενοφών παραθέτει τους *καλούς κάγαθους* μαθητές του Σωκράτη, οι οποίοι είναι αρκετά περισσότεροι και αναφέρει ότι συναναστράφηκαν τον φιλόσοφο, όχι για να γίνουν καλοί πολιτικοί, αλλά τέλειοι πολίτες και να συμπεριφέρονται σωστά στον οίκο τους, στους δούλους τους, στους φίλους τους και στην πόλη τους (1.2.47-48). Όμως, μπορεί κάποιος να διαφωνήσει, ότι τα ονόματα που παραθέτει ο Ξενοφών, δεν έγιναν γνωστά στην πολιτική. Αυτή η αντίφαση χάνεται όταν εξηγήσουμε την έννοια των *καλῶν κάγαθῶν*. Η έννοια των *καλῶν κάγαθῶν* συνδέεται αρκετά με αυτά που έμαθαν οι καλοί μαθητές του Σωκράτη και ανήκει σε δύο πεδία. Στον *οἶκον* και στην *πόλιν*. Στον Ξενοφώντα, ο *οἶκος* και η *πόλις* διαφέρουν μόνο σε αριθμούς, διότι οι ικανότητες που χρειάζεται κάποιος για να διοικήσει τον *οἶκον* του, είναι οι ίδιες που χρειάζεται για να κυβερνήσει μία *πόλιν* (3.3.12, 3.4.6, 3.6.4, 3.6.14-15).¹¹

Στα επόμενα κεφάλαια και βιβλία των *Ἀπομνημονευμάτων*, θα γίνει φανερός ο ισχυρισμός ότι ο Σωκράτης δίδασκε εκκολαπτόμενους πολιτικούς. Καταρχάς, στον τρίτο διάλογο του Σωκράτη με τον σοφιστή Αντιφώντα (1.6.15), ο δεύτερος παρατήρησε ότι ο Σωκράτης δεν ασχολείται ενεργά με την πολιτική, αλλά ο ίδιος πιστεύει πως μπορεί να διδάξει τους άλλους περί αυτής. Ο φιλόσοφος του απάντησε πως ασχολείται περισσότερο με τα δημόσια, επειδή αντί να ασχοληθεί ο ίδιος,

¹¹ F. Bevilacqua, F. "Socrates' Attitude towards Politics in Xenophon and Plato". Στο G. Danzig, D. M. Johnson, D. R. Morrison (επιμ.), *Plato and Xenophon*. (Leiden: Brill. 2018), 462-464.

προετοιμάζει περισσότερους ικανούς πολιτικούς. Με αυτόν τον τρόπο ωφελεί περισσότερο την πόλη.

Το βιβλίο 3 αποτελεί φανερή απόδειξη ότι ο Σωκράτης είναι δάσκαλος της πολιτικής αρετής και τέχνης. Από το 1^ο μέχρι το 7^ο κεφάλαιο διαδραματίζονται διάλογοι του Σωκράτη με πρόσωπα που έχουν σκοπό να λάβουν κάποιο ηγετικό αξίωμα. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για την εκπαίδευση του στρατηγού. Ένας νεαρός πήγε να μάθει την στρατηγική τέχνη από έναν σοφιστή, τον Διονυσόδωρο. Όμως, επειδή ο Σωκράτης ήθελε να ελέγξει το τι έμαθε, έκανε ερωτήσεις στον νεαρό και του αποκάλυψε ότι έμαθε πράγματα που αφορούν μόνο την τακτική και δεν διδάχθηκε τίποτα που να αφορά τη διαχείριση των ανθρώπων. Αυτό που ήθελε να δείξει ο Σωκράτης στον νεαρό ήταν ότι ο στρατηγός δεν πρέπει μόνο να γνωρίζει από τακτική, αλλά και να διαβάζει σωστά τους ανθρώπους, ώστε να διαχειρίζεται καλύτερα το στράτευμα και να αναθέτει τους ιδανικούς ρόλους στους σωστούς ανθρώπους.

Στο κεφάλαιο 2, ο Σωκράτης ρώτησε έναν εκλεγέντα στρατηγό για ποιόν λόγο ο Όμηρος αποκαλούσε τον Αγαμέμνονα ποιμένα των λαών. Διερωτάται μήπως αυτό συνέβαινε γιατί φρόντιζε για την επιτυχία και την ευτυχία του στρατεύματος ή για τις δικές του φιλοδοξίες. Ο ίδιος ο φιλόσοφος δίνει την απάντηση στο δικό του ερώτημα:

«Διότι ένας βασιλιάς εκλέγεται, όχι για να φροντίζει καλά για τον εαυτό του, αλλά για να ευτυχούν εξαιτίας του όσοι τον εξέλεξαν. Και όλοι εκστρατεύουν, για να είναι η ζωή τους όσο γίνεται καλύτερη, και εκλέγουν στρατηγούς γι' αυτό το σκοπό, δηλαδή να τους οδηγούν σ' αυτό. Πρέπει λοιπόν αυτός που είναι στρατηγός να ετοιμάζει αυτό για εκείνους που τον εξέλεξαν στρατηγό. Διότι δεν είναι εύκολο να βρει κάποιος ούτε πιο ωραίο από αυτό ούτε πιο άσχημο από το αντίθετο.»

(3.2.3)

Το τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον. Ο Σωκράτης βοηθάει έναν νεαρό, ο οποίος εκλέχθηκε ίππαρχος. Τον ρωτάει για ποιόν λόγο επιθύμησε αυτό το αξίωμα και στη συνέχεια του εξηγεί ποιες είναι οι αρμοδιότητές του. Στην αρχή, ο συνομιλητής δεν είναι αρκετά σίγουρος για τις ευθύνες του. Ο Σωκράτης τον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν κατέχει το συγκεκριμένο αξίωμα για την φήμη και τις τιμές, αλλά για να υπηρετήσει τα συμφέροντα της πατρίδας του, που η υπηρεσία του αυτή είναι για τον ίδιο η μεγαλύτερη τιμή για τον ίδιο και την πόλη. Τον κάνει να κατανοήσει ότι πρέπει φυσικά να κατέχει γνώσεις για θέματα ιππικής και αλόγων, αλλά

περισσότερο πρέπει να γνωρίζει τους ανθρώπους. Τον ρωτάει, επίσης, πώς θα κάνει τους στρατιώτες του να τον υπακούσουν, προξενώντας το ενδιαφέρον του υπάρχου, γεγονός που δείχνει ότι τον προβληματίζει. Στον προβληματισμό αυτό ο Σωκράτης απαντά με την παρότρυνση να είναι ο καλύτερος από όλους, διότι οι στρατιώτες θα υπακούσουν τον καλύτερο, όπως κάποιος θα υπακούσει έναν γιατρό για ιατρικά θέματα ή έναν καλό κυβερνήτη στο πλοίο. Με λίγα λόγια, δείχνει στον ίππαρχο ότι οι θέσεις ισχύος δεν είναι μόνο διοίκηση, αλλά χρειάζονται και τις ικανότητες των ακολούθων.

Ο Σωκράτης, όμως, δεν στέκεται εκεί. Εξηγεί στον ίππαρχο ότι πρέπει να διδάξει τους άνδρες του να τον υπακούν επειδή είναι πιο ασφαλές και σωστό. Όμως, ο ίππαρχος απορεί, δίχως να κατανοεί πώς να το καταφέρει αυτό. Επομένως, ο Σωκράτης τον οδηγεί να καταλάβει ότι ο ίππαρχος οφείλει να κατέχει την τέχνη του λόγου:

«Εσύ φανταζόσουν, του είπε, ότι πρέπει να ασκείς το έργο του υπάρχου σιωπηλά; Ή δεν έχεις υπόψη σου ότι όσα από συνήθεια έχουμε μάθει ότι είναι πολύ όμορφα, με τα οποία γνωρίζουμε βέβαια να ζούμε, όλα αυτά τα μάθαμε με το λόγο; Και αν κάποιος μαθαίνει κάποιο άλλο ωραίο μάθημα το μαθαίνει με το λόγο και όσοι διδάσκουν πολύ καλά προπάντων ξέρουν τα πολύ σημαντικά πράγματα συζητούν πολύ ωραία;»

(3.3.11-12)

Στη συνέχεια δίνει το παράδειγμα του χορού της Αθήνας, που είναι ανώτερος από τους άλλους, διότι οι Αθηναίοι έχουν περισσότερο φιλότιμο. Με αυτόν τον τρόπο ενθαρρύνει τον ίππαρχο να μάθει την τέχνη του λόγου, ώστε να κάνει τους άνδρες του να κατανοήσουν ότι στη μάχη δεν πολεμούν για το δικό τους συμφέρον, αλλά για αυτό της πόλης τους. Πρέπει να γνωρίζουν ότι βάζουν σε κίνδυνο τη ζωή τους για χάρη της Αθήνας και αυτό είναι η μεγαλύτερη τιμή. Με αυτόν τον τρόπο θα επωφεληθεί και ο ίππαρχος και η πόλη. Το συμπέρασμα είναι ότι ο ιδανικός ηγέτης οφείλει να γνωρίζει τον λόγο, διότι με τον λόγο μεταδίδονται τα ωραιότερα πράγματα. Οι φιλοδοξίες του δεν πρέπει να περιορίζονται στη δική του επιτυχία, αλλά να εκτείνονται και στην επιτυχία των υπολοίπων, και ο ίδιος πρέπει να κάνει θυσίες για αυτόν τον σκοπό. Συνεπώς, το αξίωμα είναι ευθύνη και όχι έπαινος.¹²

¹² B. Lorch, "Xenophon's Socrates on Political Ambition and Political Philosophy", *ό.π.* 202-203.

Στο κεφάλαιο 4 του τρίτου βιβλίου, ο Σωκράτης συζητάει με έναν παλαίμαχο πολεμιστή, ο οποίος θεωρεί ότι αδικήθηκε στην εκλογή στρατηγού. Ο παλαίμαχος, ο Νικομαχίδης, θεωρεί ότι είναι άδικο που επέλεξαν στη θέση του στρατηγού έναν πλούσιο νοικοκύρη, χωρίς πολεμική πείρα, και όχι τον ίδιο, ο οποίος έχει υπηρετήσει ως οπλίτης, λοχαγός και ταξίαρχος και φέρει πολλά τραύματα στο σώμα του. Ο Σωκράτης αντικρούει το επιχείρημα του Νικομαχίδη, κατανέμοντας τις ευθύνες του στρατηγού και του νοικοκύρη, καταλήγοντας ότι έχουν ακριβώς τις ίδιες. Επιπλέον, τονίζει ότι ένας πλούσιος νοικοκύρης, είναι πολύ φιλόδοξος ταυτόχρονα και θα επιδιώξει τη νίκη με κάθε τρόπο. Φαίνεται ότι απορρίπτει τον ηθικό ισχυρισμό του Νικομαχίδη, που θεωρεί ότι αξίζει το αξίωμα του στρατηγού λόγω της υπηρεσίας του στην Αθήνα και προτιμάει την ωφέλιμη οπτική. Ο ισχυρισμός του Σωκράτη είναι ότι ο νοικοκύρης θα βλέπει τον πόλεμο από οικονομική οπτική και οι επιλογές του θα αποσκοπούν στο όφελος της Αθήνας και στη νίκη. Όμως, ο Νικομαχίδης επιμένει ότι ο αντίπαλός του δεν έχει γνώσεις μάχης. Η μάχη, από την άλλη, δεν είναι αποκλειστική ευθύνη του στρατηγού, αλλά προέχουν άλλες ευθύνες όπως η διαχείριση του στρατού, που πάνω απ' όλα αφορά στη διαχείριση ανθρώπων. Στο τέλος του διαλόγου ο Σωκράτης απαντάει στον Νικομαχίδη ότι τα δημόσια και τα ιδιωτικά διαφέρουν μόνο ποσοτικά. Όποιος διαχειρίζεται σωστά τον *οἶκον* του και την ιδιωτική του ζωή είναι ικανός να διαχειριστεί και τα δημόσια πράγματα, όπως είναι ο στρατός. Οι στρατιώτες δεν διαφέρουν σε τίποτα από τους ανθρώπους του *οἴκου*.

Στο κεφάλαιο 5 ο Σωκράτης κάνει διάλογο με τον Περικλή τον Νεότερο, γιό του γνωστού σε όλους Περικλή. Ο Σωκράτης προσεγγίζει τον Περικλή λέγοντάς του ότι εάν εκλεγεί αυτός στρατηγός, τότε η Αθήνα θα θριαμβεύσει. Ο Περικλής με τη σειρά του τον ρωτάει πώς θα επιτευχθεί αυτό και οι δύο άνδρες ξεκινούν μια συζήτηση και καταλήγουν ότι παρά τους θριάμβους των προγόνων τους, τώρα η πόλη βρίσκεται σε δύσκολη θέση πολιτικά. Ο Σωκράτης παρατηρεί ότι λόγω των θριάμβων της Αθήνας, οι Αθηναίοι έγιναν πιο απείθαρχοι και μαλθακοί, με αποτέλεσμα να ξεπέσουν. Αντίθετα, στους δύσκολους καιρούς, λόγω φόβου, οι άνθρωποι πειθαρχούν στις εντολές των ανώτερων. Το ίδιο παρατηρεί και ο Περικλής, που λέει ότι οι Αθηναίοι ξέχασαν τις παλιές τους αρετές και έχουν καταπιαστεί με το να μισιούνται μεταξύ τους. Όμως, ο Σωκράτης παρατηρεί κάτι οξύμωρο: οι Αθηναίοι μπορεί να είναι απείθαρχοι σε κάποια θέματα, αλλά σε άλλα, όπως στο ναυτικό ή στις αποφάσεις του Αρείου Πάγου, πειθαρχούν απόλυτα. Ο Περικλής απαντάει ότι παρ' όλα αυτά, στα στρατιωτικά

θέματα δεν δίνουν σημασία. Η απάντηση του Περικλή οδηγεί τον Σωκράτη να ρίξει τις ευθύνες στην ηγεσία και να ισχυριστεί ότι τα αξιώματα του στρατού τα λαμβάνουν άνθρωποι άσχετοι με τον πόλεμο. Επίσης φέρνει το παράδειγμα ότι σε άλλους τομείς, όπως ο χορός, η μουσική και τα αθλήματα, οι υπεύθυνοι είναι γνώστες του τομέα τους. Παροτρύνει τον Περικλή να μορφωθεί ο ίδιος σε θέματα στρατηγικής φύσεως, ώστε οι στρατιώτες να πειθαρχούν σε αυτόν, επειδή θα κατέχει τις γνώσεις. Ο Σωκράτης παραδίδει ένα σημαντικό μάθημα στον Περικλή, διδάσκοντάς του ότι η γνώση είναι το παν για τον ιδανικό στρατηγό ή για οποιονδήποτε καταλαμβάνει μια θέση ισχύος και ευθύνης.

Η γνώση για τον Σωκράτη όμως δεν περιορίζεται στη διαχείριση του στρατεύματος. Στο 3.6, συνομιλητής είναι ο Γλαύκων, αδελφός του Πλάτωνος. Ο Γλαύκων παρουσιάζεται ως ένας νεαρός που έχει φιλοδοξίες να κυβερνήσει την Αθήνα, αλλά που δεν έχει τις κατάλληλες ηγετικές γνώσεις και ικανότητες. Κανείς δεν μπορούσε να τον αποτρέψει από το να γελοιοποιεί τον εαυτό του στην Εκκλησία του Δήμου και ο μόνος που το κατάφερε είναι ο Σωκράτης. Ο φιλόσοφος τον γειώνει με ερωτήσεις, τις απαντήσεις στις οποίες θα έπρεπε να γνωρίζει ένας ηγέτης, κάτι που δεν συμβαίνει στην περίπτωση του Γλαύκωνα. Τον προειδοποιεί ότι εάν συνεχίσει να έχει πολιτική άποψη, δίχως τις απαραίτητες γνώσεις, θα αποκτήσει κακή φήμη και όχι τη φήμη που θέλει ένας ηγέτης. Ο συγκεκριμένος διάλογος είναι σημαντικός, διότι πρώτον, παρουσιάζει την πολιτική ως τέχνη, και δεύτερον, παρουσιάζει κάποια σημαντικά στοιχεία της τέχνης αυτής: Γνώσεις για οικονομικά (3.6.4-6), πολεμικά πράγματα (3.6.7-11), πώς να ανεβάζει το ηθικό των ανδρών του και το σημαντικότερο, πώς να εξασφαλίσει την ηθελημένη υπακοή τους.¹³ Αυτό είναι μία ικανότητα αρκετά σημαντική για την θεωρία της ηγεσίας του Ξενοφώντος.

Ο επόμενος συνομιλητής του Σωκράτη είναι ο Χαρμίδης. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα (3.7) ο Χαρμίδης ήταν ένας άνδρας ο οποίος είχε πολιτικές ικανότητες, ικανότερος από άλλους που διαχειρίζονταν τα πράγματα, αλλά προτιμούσε να δίνει συμβουλές σε άλλους, παρά να βγαίνει ο ίδιος στο βήμα της εκκλησίας. Αυτό κέντρισε το ενδιαφέρον του Σωκράτη, ο οποίος προσπάθησε να τον πείσει να ασχοληθεί ενεργά με την πολιτική, επειδή θεωρεί ότι μπορεί να προσφέρει στην πόλη (είναι λίγο ειρωνικό,

¹³ F. Bevilacqua, F. "Socrates' Attitude towards Politics in Xenophon and Plato", *ό.π.*, 468-469.

διότι ο Σωκράτης προτιμάει να συμβουλευεί παρά να ασχολείται ο ίδιος, ενώ κατέχει όλες τις ικανότητες).

Ο Χαρμίδης αποκαλύπτει ότι προτιμάει τις συζητήσεις προσωπικού επιπέδου, καθώς φοβάται να εκτεθεί μπροστά σε πλήθος. Τότε, ο Σωκράτης προβαίνει, θα έλεγε κάποιος, σε μία κριτική της δημοκρατίας. Λέει στον Χαρμίδα ότι δεν πρέπει να φοβάται, διότι στην Εκκλησία θα τον παρακολουθούν άτομα χαμηλής πνευματικής και ηθικής τάξης τους οποίους αποκαλεί *ἀφρονέστατους* και *ἀσθενέστατους*:

«Μήπως ντρέπεσαι τους υφαντές ή τους υποδηματοποιούς ή τους οικοδόμους ή τους χαλκουργούς ή τους γεωργούς ή τους εμπόρους ή αυτούς που είναι μεταπράτες στην αγορά και που φροντίζουν να αγοράζουν κάτι φτηνότερα και να το πουλούν ακριβότερα; Διότι η εκκλησία του δήμου είναι συγκροτημένη απ' όλους αυτούς.»

(3.7.6)

Στη συνέχεια προτρέπει τον Χαρμίδα να αναλάβει τα πολιτικά πράγματα, διότι θα ωφεληθεί η πόλη, ο ίδιος, αλλά και οι φίλοι του. Ο Σωκράτης θεωρεί τον Χαρμίδα ανώτερο από όσους είναι στην Εκκλησία, αλλά και ανώτερο όλων όσων ασχολούνται με την πολιτική. Θα μπορούσε να ανήκει στην κατηγορία των *καλῶν κάγαθῶν*, των ενάρετων ανθρώπων. Είναι φανερό ότι ο Ξενοφώντας χρησιμοποιεί το πρόσωπο του δασκάλου του για να προωθήσει την ολιγαρχική του ατζέντα. Θεωρεί ότι δεν πρέπει να έχουν πολιτικό λόγο οι φτωχοί, αλλά οι ενάρετοι, οι οποίοι πέρα από ενάρετοι, είναι και οι ανώτεροι ταξικά.

Συμπεραίνοντας, είναι φανερό ότι ο Ξενοφώντας παρουσιάζει τον Σωκράτη ως δάσκαλο ηγετών σε μεγάλο μέρος του έργου του. Λογικό, εφόσον τα περισσότερα έργα του Ξενοφώντα αφορούν θέματα ηγεσίας, και όσα δεν αφορούν, έχουν αρκετά στοιχεία πολιτικής. Οι ηγέτες, όμως, πρέπει να κατέχουν κάποιες αρετές και ικανότητες που θα τους βοηθήσουν στο να πραγματοποιήσουν το έργο τους. Ο Σωκράτης κατέχει αυτές τις αρετές και θα προσπαθήσω να τις αναλύσω, με κέντρο τον ίδιο, εκμεταλλευόμενος ταυτόχρονα και άλλα έργα του Ξενοφώντα.

Κεφάλαιο 2

Εγκράτεια

Η *ἐγκράτεια* ως ηθικός όρος απαντά τον 4ο π.Χ. αι. Μέχρι τον 5ο αι. οι συγγραφείς χρησιμοποιούσαν το *ἐγκρατεῖν* με τη σημασία του «έχω τον έλεγχο», «αναλαμβάνω κάτι», συνήθως ένα αξίωμα ή κάποια μορφή υποχρέωσης. Από τον 4ο αι. όμως η *ἐγκράτεια* γίνεται η βασική αρετή που αναφέρεται στον αυτοέλεγχο, στην ικανότητα του ανθρώπου να υποτάξει ορμές και διαθέσεις για ηδονικά πράγματα. Αυτή μάλιστα είναι και η σημαντικότερη διαφορά της *ἐγκρατείας* από την *σωφροσύνην* στον Αριστοτέλη: ο *ἐγκρατής* βάλλεται από κακές παρορμήσεις που θα τον οδηγήσουν στην *ἀκρασία*, οι οποίες ελλείπουν από τον *σώφρονα* (H.N. 1151a27-8).¹⁴

Η *ἐγκράτεια* αναδεικνύεται στα έργα των φιλοσόφων ως μία από τις σημαντικότερες αρετές. Το αντίθετό της, η *ἀκρασία*, είναι ο ολισθηρός δρόμος της απόλαυσης, ο οποίος οδηγεί σε αποτυχία περαιώσης κάθε καθήκοντος, αλλά και σε μια σειρά από σοβαρές συνέπειες. Σε κάθε συζήτηση λοιπόν για τον ιδανικό πολίτη ή ηγέτη, η αρετή αυτή —όπως και το αντίθετό της— ήταν παρούσα. Ο Ξενοφώντας, σε αντίθεση με τον Πλάτωνα ή τον Αριστοτέλη, δεν εξετάζει τις αρετές ενδελεχώς προκειμένου να βρει την ουσία τους, αλλά απαριθμεί λίστες από όσες πρέπει να έχει ένας ιδανικός ηγέτης ή φιλόσοφος.

2.1 Ο Σωκράτης, υπόδειγμα εγκρατούς ανθρώπου

Ο Σωκράτης μάλλον είναι ο ιδανικός άνθρωπος να μιλήσει για την *ἐγκράτεια*, καθώς η φήμη του για τη λιτή ζωή και την αποχή από τις μεγάλες απολαύσεις είχε πάρει σχεδόν ανεκδοτολογικό χαρακτήρα ήδη από την εποχή του Ξενοφώντα. Ο ίδιος ο Ξενοφώντας μάς παραδίδει ένα περιστατικό, όπου ο σοφιστής Αντιφών, θίγει τον Σωκράτη για την υπερβολικά λιτή του διατροφή, τα άθλια ρούχα του και το γεγονός ότι κυκλοφορεί ξυπόλυτος, σε μία προσπάθειά του να του αλιεύσει μαθητές (Απομνημονεύματα 1.6.2-3). Ο Σωκράτης δίδασκε την *ἐγκράτεια* στους μαθητές του και τη θεωρούσε σημαντική αρετή, την οποία οφείλει να έχει κάθε άνθρωπος αλλά και ένας ιδανικός ηγέτης. Ο φιλόσοφος εφάρμοζε την *ἐγκράτεια* στη ζωή του για να αποτελέσει πρότυπο μίμησης για τους μαθητές του, καθώς πολλοί από αυτούς ετοιμάζονταν να

¹⁴ C. Gould, “A Puzzle about the Possibility of Aristotelian enkrateia”, *Phronesis* 39 (2) (1994): 174.

ασχοληθούν με την πολιτική. Όμως, για να διδαχτούν οι μαθητές την *ἐγκράτειαν*, έπρεπε πρώτα να κατέχουν την *σύνεσιν*, η οποία είναι παρόμοια αρετή. Η διαφορά τους είναι ότι η *ἐγκράτεια* εφαρμόζεται στην πράξη, είναι φυσική και χρειάζεται εξάσκηση, ενώ η *σύνεσις* αφορά τον νου και την ψυχή. Επομένως, η *ἐγκράτεια* παίζει πολύ μεγάλο ρόλο στα *Άπομνημονεύματα*. Είναι ο πυλώνας πολλών αρετών και καταστάσεων.¹⁵

Το θέμα της *ἐγκρατείας* γίνεται πιο σύνθετο στην ανάλυση. Η αρετή αυτή στον Ξενοφώντα συνδέεται με άλλες δύο. Η *ἐγκράτεια* είναι η πρώτη και η βασική, αλλά μετά έρχεται η *καρτερία* και η *αὐτάρκεια*. Οι δύο πρώτες αρετές μπορεί να συγχέονται ως προς την έννοιά τους. Γραμματικά έχουν ομοιότητες, αλλά και ο Σωκράτης χρησιμοποιεί το ρήμα *καρτερεῖν* για να αναφερθεί στην καθεμία. Ο Σωκράτης αναφέρεται στην *καρτερία*, στην περίπτωση που κάποιος πρέπει να αντισταθεί σε μη ελέγξιμες καταστάσεις, όπως η ζέστη, το κρύο και ο πόνος, ενώ η *ἐγκράτεια* αφορά την αντίσταση στις ηδονές, όπως το σεξ, το φαγητό και το ποτό.¹⁶ Από την άλλη η *αὐτάρκεια* είναι ανώτερη από τις άλλες δύο αρετές, καθώς είναι το αποτέλεσμα των δύο. *Αὐτάρκης* είναι αυτός που έχει ικανοποιήσει τις ανάγκες του και δεν χρειάζεται να υποφέρει άλλο, καθώς η διαδικασία της *ἐγκρατείας* και της *αὐταρκειάς* συνοδεύεται από πόνους.¹⁷

Στο κεφάλαιο 1.5 των *Άπομνημονευμάτων*, ο Ξενοφών παραθέτει μία διδασκαλία του Σωκράτη για την *ἐγκράτειαν*. Στον λόγο του ο Σωκράτης, ο οποίος απευθύνεται σε κάποιο κοινό, θέτει μία σειρά ερωτήσεων για το αν θα μπορούσε κάποιος να εμπιστευθεί σε κάποιον ακρατή την ηγεσία της πόλης σε περίπτωση πολέμου, αν θα μπορούσε να εμπιστευτεί την προστασία των παιδιών του σε κάποιον ακρατή κηδεμόνα ή τα οικονομικά του οίκου σε κάποιον ακόλαστο δούλο. Συγκεκριμένα, στο θέμα της ηγεσίας, το οποίο μας ενδιαφέρει, λέει:

«Άντρες, αν είχαμε πόλεμο και θέλαμε να εκλέξουμε έναν άντρα με την ηγεσία του οποίου προπάντων θα σωζόμασταν οι ίδιοι και θα νικούσαμε τους εχθρούς, άραγε θα διαλέγαμε αυτόν που θα αντιλαμβανόμασταν ότι είναι δούλος της κοιλιάς του ή του κρασιού ή των αφροδίσιων ηδονών ή του κόπου ή του ύπνου; Και πως θα φανταζόμασταν ότι ένας τέτοιος άντρας ή εμάς θα έσωζε ή τους εχθρούς θα νικούσε;»

¹⁵ B. Lorch, "Xenophon's Socrates on Political Ambition and Political Philosophy", *ό.π.*, 148.

¹⁶ L. Edmunds, "Xenophon's Triad of Socratic Virtues and the Poverty of Socrates," in G. Danzig, M. J. David, κ.ά. (επιμ.), *Plato and Xenophon: Comparative Studies* (Boston: Brill, 2018), 252-253.

¹⁷ Στο ίδιο, 256.

Στη συνέχεια δίνει την απάντηση ότι ο μη εγκρατής άνθρωπος βλάπτει τους άλλους, διότι λειτουργεί σαν πλεονέκτης (1.5.3).

Η συζήτηση για την *ἐγκράτειαν* αποκτά ζωνρό ενδιαφέρον στα *Απομνημονεύματα*, όταν ο Σωκράτης συνομιλεί με έναν μάλλον απείθαρχο νέο, τον Αρίστιππο (2.1). Ο Αρίστιππος παρουσιάζεται ως ακόλαστος στις ηδονές, γεγονός που δεν εκπλήσσει, διότι μετέπειτα θα ιδρύσει την Ηδονιστική σχολή. Ο Σωκράτης, με σκοπό να τον φέρει στον «σωκρατικό» δρόμο του έθεσε το εξής ερώτημα:

«Πες μου, Αρίστιππε, αν χρειαζόταν να πάρεις και να εκπαιδεύσεις δύο νέους, τον ένα για να είναι ικανός να εξουσιάζει και τον άλλο για να μη διεκδικήσει καν την εξουσία, πώς θα εκπαιδεύες τον καθένα από τους δύο; Θέλεις να εξετάσουμε αρχίζοντας από την τροφή, όπως αρχίζουμε με τα στοιχεία του αλφαβήτου;»

Ο Σωκράτης επιλέγει την τροφή, ώστε να οδηγήσει τη συζήτηση στην *ἐγκράτειαν*. Ο Αρίστιππος συμφωνεί θεωρώντας ότι η τροφή είναι η βάση της ζωής. Έπειτα ο Σωκράτης τον ρωτάει ποιος από τους δύο νέους θα προτιμούσε να αναλαμβάνει υποθέσεις, παρά να ευχαριστεί την πείνα του. Ο Αρίστιππος απαντάει ότι ο νέος που εκπαιδεύεται για εξουσία θα προτιμούσε να μην ικανοποιήσει την πείνα του, διότι δεν πρέπει οι υποθέσεις της πόλης να μείνουν αδιεκπεραίωτες. Ο Σωκράτης προσθέτει στις ηδονές και την ικανοποίηση της δίψας, τον ύπνο και τη σαρκική απόλαυση, αλλά επεκτείνεται πέρα των ηδονών αναφέροντας και την υπομονή στους κόπους ως χαρακτηριστικό του εγκρατούς ανθρώπου, βρίσκοντας τον Αρίστιππο σύμφωνο σε όλα, παρόλο που ο ίδιος δεν επικροτεί τον συγκεκριμένο τρόπο ζωής. Ο Σωκράτης θεωρεί ότι η *ἐγκράτεια*, πέρα από το ότι είναι χρήσιμη στη διακυβέρνηση της πόλεως, είναι σημαντική και απέναντι στους εχθρούς. Δίνει ως παράδειγμα τα ζώα που πιάνονται σε ενέδρες, παρασυρόμενα από τις ηδονές (τροφή, λαγνεία) και οδηγούνται στον θάνατο, αλλά και θεωρεί τους μοιχούς παράδειγμα προς αποφυγή, καθώς μην έχοντας αυτοσυγκράτηση, χάνουν την αξιοπρέπειά τους και τιμωρούνται από τον νόμο. Ο Σωκράτης παρουσιάζει την *ἐγκράτειαν* ως μέσο και αρετή αποφυγής συνεπειών. Οι ηδονές οδηγούν σε συνέπειες ή και σε θάνατο και ο ιδανικός ηγέτης, επιφορτισμένος με μεγάλη ευθύνη, οφείλει να είναι *ἐγκρατής*, διότι δεν πρέπει να ξεγελαστεί από τους εχθρούς του. Στη συνέχεια, ο Σωκράτης διευρύνει τον ορισμό της

ἐγκρατείας, δηλώνοντας ότι ο ηγέτης οφείλει να έχει αντοχή στο κρύο και τη ζέστη, διότι πολλές επιχειρήσεις (κυρίως πολεμικές) είναι επίπονες.

Αφού οι δύο άνδρες συζήτησαν για τη φύση της σωστής εκπαίδευσης για όποιον θέλει να αναλάβει την αρχηγία (*ἄρχειν*), συμφώνουν πως ένας ηγέτης πρέπει απαραίτητα να είναι προικισμένος με *ἐγκράτεια*. Όταν ο Σωκράτης ζητά από τον Αρίστιππο να διαλέξει μεταξύ δύο βίων, αυτό του άρχοντα ή του δούλου, ο Αρίστιππος επιλέγει ένα τρίτο μονοπάτι, ένα είδος ελευθερίας που θα τον οδηγήσει στην *εὐδαιμονία* (2.1.11). Ο Σωκράτης αντικρούει την επιλογή αυτή επισημαίνοντας πως είναι απίθανο, καθώς η ζωή είναι συνυφασμένη με την κοινωνία και η κοινωνία είναι δομημένη πάνω στο δίπολο άρχοντες και δούλοι, ισχυροί και αδύναμοι. Ο Σωκράτης στρέφεται τώρα σε παραδείγματα από παλιά, παραθέτοντας αποσπάσματα από τον Ησίοδο, τον Επίχαρμο και τον Πρόδοκο για την πορεία της αρετής προς την ευτυχία.

Αρχικά ο Σωκράτης παραφράζει τους στίχους 287-292 του *Έργα και Ημέραι* του Ησιόδου:

τὴν μὲν γὰρ κακότητα καὶ ἰλαδὸν ἔστιν ἐλέσθαι

ρήϊδίως: λείη μὲν ὁδός, μάλα δ' ἐγγύθι ναίει:

τῆς δ' ἀρετῆς ἰδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν

ἀθάνατοι: μακρὸς δὲ καὶ ὄρθιος οἶμος ἐς αὐτὴν

καὶ τρηχὺς τὸ πρῶτον:

«Εὐκόλα τὴν ἐξαθλίωσιν μπορεῖς κι αθρόα νὰ τὴν πιάσεις.

Λείος εἶναι ὁ δρόμος τῆς, πολὺ κοντὰ μᾶς μένει.

Μὰ μπρὸς στὴν ἀρετὴ ἰδρῶτα βάλανε οἱ θεοί

οἱ ἀθάνατοι. Μακριὰ κι ἀπότομη ἡ οδὸς γι' αὐτὴν

καὶ στὴν ἀρχὴ τραχιά». (μτφρ. Στ. Γκιργκένης)

Το απόσπασμα αυτό δείχνει, επιπλέον, και τη σύνδεση της αρετής με τους θεούς. Από τη μία λέει ότι ο δρόμος προς την *εὐδαιμονία* είναι δύσκολος και οι θεοί βάζουν εμπόδια, ενώ από την άλλη, ο δρόμος προς την *κακότητα* είναι ομαλός. Ουσιαστικά, όποιος θέλει να προχωρήσει προς την αρετή πρέπει να υπομείνει τις δυσκολίες σωματικά και ψυχικά, επομένως η *ἐγκράτεια* είναι το πιο χρήσιμο εργαλείο για αυτόν

τον σκοπό¹⁸. Στη συνέχεια παραφράζει δύο στίχους από τον κωμωδιογράφο Επίχαρμο, αλλά το πιο ενδιαφέρον είναι η αφήγηση της ιστορίας που έχει διηγηθεί ο σοφιστής Πρόδικος, μία ιστορία του Ηρακλή στο σταυροδρόμι (2.1.21-33).

Στη συγκεκριμένη περιπέτεια, ο ημίθεος, όντας έφηβος, είχε βρεθεί σε ένα σταυροδρόμι, μη γνωρίζοντας ποιον από τους δύο δρόμους να ακολουθήσει. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Πρόδικου, η εφηβική ηλικία είναι η περίοδος που οι άνθρωποι επιλέγουν να ακολουθήσουν είτε το δρόμο της αρετής είτε της κακίας. Στο μέρος όπου βρισκόταν ο νεαρός Ηρακλής, λοιπόν, τον πλησιάζουν δύο γυναίκες, η Αρετή και η Κακία. Οι δύο γυναίκες αντιπροσωπεύουν τα ονόματά τους εξωτερικά και εσωτερικά. Η Αρετή παρουσιάζεται να έχει σωφροσύνη και αγνότητα:

«η μία ήταν όμορφη στην εμφάνιση και ελευθερία στη φύση της, στολισμένη στο σώμα με την καθαρότητα του, στα μάτια της με την αιδημοσύνη της, στο παράστημα με την σωφροσύνη της και με ενδύματα λευκά»

Ενώ η Κακία φαίνεται να δίνει σημασία στην εξωτερική εμφάνισή της και εγωπαθής:

«η άλλη ήταν θρεμμένη, ώστε να είναι πολύσαρκη και απαλή, στολισμένη στην επιδερμίδα της, ώστε να νομίζει ότι φαίνεται πιο άσπρη και πιο κόκκινη από την πραγματικότητα, με παράστημα, ώστε να νομίζει ότι είναι ψηλότερη από το φυσικό ανάστημά της, με μάτια τεντωμένα και με ενδυμασία τέτοια, από την οποία μπορούσε προ πάντων να λάμπει η ομορφιά της. Εξέταζε συχνά τον εαυτό της, πρόσεχε αν την βλέπει και κάποιος άλλος και πολλές φορές έριχνε και μια ματιά στη σκιά της.»

Η δεύτερη έτρεξε να προλάβει την πρώτη και πρότεινε στον Ηρακλή να την ακολουθήσει και θα του προσφέρει μία ζωή εύκολη, ξένοιαστη, με όλες τις απολαύσεις, ερωτικές και στομαχικές και οι άλλοι θα δουλεύουν για εκείνον. Όταν ο Ηρακλής ρώτησε το όνομά της, εκείνη αποκρίθηκε Ευδαιμονία, αλλά κάποιοι κακοπροαίρετοι την λένε Κακία. Από την άλλη, η Αρετή συμβουλεύει τον Ηρακλή πως εάν θέλει να του ανταποδώσει κάποιος κάτι, πρέπει πρώτα να προσφέρει ο ίδιος, είτε θέλει εύνοια των θεών, δόξα από τους ανθρώπους ή καρπούς από την γη και πλούτο από τα ζώα, αυτός οφείλει να προσφέρει πρώτος. Ακόμη, αν θέλει να ασχοληθεί με τον πόλεμο, για να

¹⁸ A. N. Amit, "Xenophon's Virtue Personified", *Kentron: Revue pluridisciplinaire du monde antique* (December 31, 2016): 140.

νικήσει, πρέπει να διδαχθεί από τους ειδικούς του πολέμου. Με λίγα λόγια, η Αρετή λέει πως για να κερδίσει στην ζωή του, πρέπει να κοπιάσει ο ίδιος.

Λίγους στίχους πιο κάτω, η Αρετή επιτίθεται στην Κακία, επιτιμώντας τον ακόλαστο και εύκολο τρόπο ζωής της και κατηγορώντας την ότι διαφθείρει τους ανθρώπους κάνοντάς τους μαλθακούς. Ενώ, υποστηρίζει ότι η ίδια συνδέεται με τους θεούς και είναι σύντροφος με όλους τους καλούς ανθρώπους, στήριγμά τους στην ζωή. Θεωρεί ότι οι φίλοι της ευχαριστιούνται περισσότερο, διότι τρώνε και πίνουν όταν έχουν ανάγκη και κοιμούνται επειδή κοιπάζουν, ενώ οι οπαδοί της Κακίας, λόγω του ομαλού δρόμου που επέλεξαν δεν νιώθουν την ηδονή.

Παρόλο που η ιστορία του Πρόδικου αφορά την ηθική των ανθρώπων, δεν αποκλείεται το γεγονός ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ως μεταφορά για την πολιτική. Συγκεκριμένα, οι ηδονές της κακίας ταιριάζουν εύκολα με τις ηδονές ενός τυράννου, αν τις συγκρίνουμε με τον *Τυραννικό* του Ξενοφώντα ή με τον *Γοργία* του Πλάτωνος. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, ότι η φιλοσοφία του Ηδονισμού του Αρίστιππου έμμεσα ταιριάζει με την πολιτική ενός τυράννου και ο Σωκράτης έρχεται ως αντίλογος για να δείξει την ηθική του άριστου ηγέτη.¹⁹

2.2 Σύγκριση της διδασκαλίας του Σωκράτη με τους ιδανικούς ηγέτες του Ξενοφώντα.

Σε απόλυτη συμφωνία με τη διδασκαλία του Σωκράτη φαίνεται να είναι ο Κύρος. Ανάμεσα στα πολλά παραδείγματα στα οποία αποδεικνύεται *έγκρατης* είναι αξιοσημείωτο και ένα που αφορά τον τρόπο που διαχειρίζεται μια αιχμάλωτη. Είναι γνωστό πως ο πόλεμος είναι μια κατάσταση ακραία, στην οποία επιτρέπονται κάθε είδους θηριωδίες. Οι σφαγές, οι λεηλασίες και οι βιασμοί είναι αναπόσπαστο μέρος του. Όμως, ένας ιδανικός ηγέτης, ακόμη και σε αυτή την κατάσταση πρέπει να διατηρήσει την ακεραιότητά του με κάθε τρόπο. Ο Κύρος στην ιστορία της Πάνθειας αναδεικνύεται ακόμη πιο σπουδαίος, γιατί ο Ξενοφώντας, στην αφήγησή του, τον συγκρίνει με έναν άλλον σπουδαίο στρατηγό του, που εκπίπτει γιατί παρασύρεται από το πάθος του (*Κύρου Παιδεία* 5.1.1-18).

¹⁹ D. M. Johnson, "Aristippus at the Crossroads: The Politics of Pleasure in Xenophon's *Memorabilia*", *Polis* 26 (2009): 204–22.

Ο αναφερόμενος στρατηγός είναι ο Άρασπας ο Μήδος, παιδικός φίλος του Κύρου. Ο Κύρος του είχε αναθέσει την προστασία της Πάνθειας, της γυναίκας του άρχοντα των Σούσων Αβραδάτα, ο οποίος έλειπε στην Βάκτρια. Ο Κύρος την επέλεξε ως λάφυρο, διότι ήταν σημαντικό πρόσωπο. Ο Άρασπας, επισκεπτόμενος την σκηνή της, θαμπώθηκε από την ομορφιά της και προέτρεψε τον Κύρο να την θαυμάσει ο ίδιος. Ο Κύρος, όμως, φοβήθηκε ότι θα την ερωτευτεί και θα αποσπαστεί από τα ηγετικά του καθήκοντα. Οι δύο στρατηγοί αναπτύσσουν έναν ενδιαφέροντα διάλογο περί αντίστασης στον έρωτα. Θεωρούν ότι όσοι ερωτεύονται τυφλά, γίνονται δούλοι των όμορφων ανθρώπων και τα δεσμά τους είναι ισχυρότερα από αυτά του δούλου, αλλά και η κατάντια τους χειρότερη. Ο Κύρος, με σκοπό να αποφύγει τον ξεπεσμό και γίνει έρμαιο του έρωτα, αποφεύγει να επισκεφθεί την Πάνθεια. Ο Άρασπας, από την άλλη, αν και ισχυριζόμενος την εγκράτειά του, στις επισκέψεις του αρχίζει να την ερωτεύεται. Η ιστορία της Πάνθειας αποτελεί τρανό παράδειγμα της *έγκρατειας* του ιδανικού αρχηγού στον Ξενοφώντα, ενός αρχηγού που θυσιάζει τις ηδονές της ζωής, ώστε να υπηρετήσει σωστά τον λαό του και να εκπληρώσει τις φιλοδοξίες του.

Η σωκρατική διδασκαλία, βέβαια, είναι ταιριαστή περισσότερο στο κεφάλαιο 7 του όγδοου βιβλίου της *Κύρου Παιδείας*. Συγκεκριμένα, στο 8.7.12-13, ο Κύρος, στις τελευταίες στιγμές της ζωής του, συμβουλεύει τους γιούς του για τη ζωή του βασιλιά. Παραχωρεί στον πρωτότοκο γιο του, τον Καμβύση, το βασίλειο και περιγράφει στον μικρότερο αδελφό του, τον Ταναοξάρη, ο οποίος κληρονόμησε πολλά εδάφη, τις δυσκολίες που έχει ο θρόνος. Ο Κύρος δηλώνει πως για να επιτευχθεί η ευχαρίστηση, ο ηγέτης είναι αναγκασμένος να στερηθεί πολλά. Αυτοί οι στοίχοι συμφωνούν με την συζήτηση του Αρίστιππου και του Σωκράτη στο 2.1.1-6 των *Απομνημονευμάτων*, η οποία αναφέρθηκε παραπάνω.

Όσον αφορά τον Αγησίλαο, ο Ξενοφώντας δεν παραλείπει να αναφέρει την *έγκρατειά* του. Στο πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου *Αγησίλαος* ο Ξενοφώντας κάνει λόγο για τον Αγησίλαο, ο οποίος απέφευγε την υπερβολική χρήση ποτού και φαγητού και όταν του πρόσφεραν διπλή μερίδα, αυτός τη μοίραζε. Επίσης, δεν άφηνε τον ύπνο να τον κυριεύσει και προτιμούσε να κοιμάται σε άβολα κρεβάτια. Η ιδεολογία του Αγησιλάου ήταν ότι ο ηγέτης πρέπει να δείχνει πιο σκληραγωγημένος από τους στρατιώτες του. Τέλος, ο Ξενοφώντας παραθέτει ένα παράδειγμα για να αιτιολογήσει ότι ο Λακεδαιμόνιος βασιλιάς ήταν έγκρατης και στη σεξουαλική ηδονή. Το παράδειγμα που παραθέτει αφορά τον Μεγαβάτη, έναν Πέρση ο οποίος είχε έρωτα για

τον Αγησίλαο, όπως και ο δεύτερος. Οι Πέρσες είχαν έθιμο να φιλούν όσους τους τιμούν και ο Μεγαβάτης προσπάθησε να φιλήσει τον Αγησίλαο, ενώ ο δεύτερος αρνήθηκε, λόγω της *έγκρατειας* του. Ο Μεγαβάτης προσβλήθηκε και όταν ρώτησαν τον Αγησίλαο αν θα τον φιλούσε από μετάνοια, εκείνος απάντησε ότι προτιμάει να δώσει ξανά τη μάχη της *έγκρατειας* παρά να κερδίσει χρυσό. Αυτό αποτελεί παράδειγμα *έγκρατου* ηγέτη, όπως παρουσιάζει ο Ξενοφώντας (5.1-7)

Κλείνοντας τη μελέτη της αρετής της *έγκρατειας*, είναι οφθαλμοφανές ότι ο Ξενοφώντας τη θεωρεί μία από τις σημαντικότερες —αν όχι τη σημαντικότερη— αρετές ενός ιδανικού ηγέτη. Μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι εξαιτίας της φιλολακωνικής του ιδεολογίας, ο αρχαίος ιστορικός προτιμάει τον λιτό τρόπο ζωής. Βέβαια, είναι φανερό ότι είναι επηρεασμένος από τον Σωκράτη και στο πρόσωπο του δασκάλου του βλέπει μία ηγετική φυσιογνωμία. Δεν κάνει εντύπωση ότι οι ηγέτες του Ξενοφόντα έχουν πολλά παρόμοια χαρακτηριστικά με τον Σωκράτη. Η *έγκράτεια* είναι μία αρετή της σωκρατικής ιδεολογίας και ο Ξενοφώντας πιστεύει πολύ σε αυτήν. Ο ιδανικός ηγέτης, με τη χρήση της *έγκρατειας*, εκπληρώνει τις υποχρεώσεις του, αλλά και τις φιλοδοξίες του, πάνω απ' όλα, όμως αποτελεί πρότυπο μίμησης για τους ακολούθους του. Η *έγκράτεια*, πέρα από μέσο απόκτησης της *εὐδαιμονίας*, παρουσιάζεται και ως τρόπος να έρθει ο ηγέτης πιο κοντά σε όσους πιστεύουν σε αυτόν.

Κεφάλαιο 3

Φιλία

Η φιλία είναι από τα πιο διαδεδομένα θέματα στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Αποτελεί τον κεντρικό άξονα πάνω στον οποίο δομείται η *Ιλιάδα* του Ομήρου (σχέση μεταξύ Αχιλλέα και Πατρόκλου), αλλά και πολλές τραγωδίες (π.χ. ο *Φιλοκτήτης* του Ευριπίδη). Η ελληνική ρητορική περιλαμβάνει σημαντικές αναφορές στη φιλία και σε συγγραφείς όπως ο Ησίοδος και ο Θέογνις βρίσκουμε στα έργα τους συμβουλές για τη σημασία της. Ωστόσο, αυτό που βρίσκουμε ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι οι Έλληνες φιλόσοφοι της κλασικής, αλλά και ελληνιστικής περιόδου, αντιμετώπισαν τη φιλία ως φιλοσοφικό θέμα και οι διάφορες θεωρίες τους για τη φύση της φιλίας ήταν κανονιστικές – υποδεικνύοντας ξεκάθαρα πώς πρέπει να είναι η φιλία και τον ρόλο που πρέπει να διαδραματίσει στην πολιτική ζωή των κοινοτήτων τους²⁰.

Η φιλία βασίζεται στο πρόταγμα *ὠφελεῖν τοὺς φίλους καὶ βλάπτειν τοὺς ἐχθρούς* και συνδέεται άμεσα με την έννοια της ανταπόδοσης, αλλά και με την πολιτική φύση του Αθηναίου κυρίως του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, αλλά και του 4ου. Πιο συγκεκριμένα, η πολιτική φιλία, η *ἐταιρεία* (πολιτική λέσχη) είναι τόσο σημαντική, ώστε δεν θα μπορούσε κανείς να ασκήσει πολιτική χωρίς φίλους και έμπιστους οπαδούς. Αυτό έχει εκληφθεί από τους περισσότερους μελετητές ως ακριβής περιγραφή της αρχαίας ελληνικής πολιτικής πραγματικότητας. Στη δημοκρατική πόλη-κράτος της Αθήνας τον 5^ο αιώνα π.Χ., η πολιτική εξουσία επικεντρωνόταν σε ομάδες φίλων. Αυτές οι ομάδες φιλίας ήταν διαφόρων τύπων: η οικεία ή η άμεση οικογένεια, η ομάδα γένους ή συγγένειας, η συμμαχία που σχηματίζεται με τον γάμο και η *ἐταιρεία* (πολιτική λέσχη). Έτσι, ένας άνθρωπος που χρειαζόταν υποστήριξη στα δικαστήρια, στη συνέλευση ή στο συμβούλιο, ζητούσε τη βοήθεια των φίλων του²¹. Εκείνοι, ήταν υποχρεωμένοι να τον στηρίξουν και ο ίδιος να ανταποδώσει τη στήριξή τους με κατάλληλους τρόπους.

Στον Ξενοφώντα η φιλία είναι παρούσα ως διαπροσωπική σχέση, αλλά και ως πολιτική αρετή.

²⁰ C. Cremmydas, "Introduction: Exploring *philia* in Ancient Greek Thought and Literature" στο *Friendship in Ancient Greek Thought and Literature: Essays in Honour of Chris Carey and Michael J. Edwards*, (Leiden: Brill 2023), 1-2.

²¹ Για περισσότερα βλ. George Miller Calhoun, *Athenian Clubs in Politics and Litigation*, (New York: Burt Franklin, 1970), 40-96.

Στην αρχαία Ελλάδα, ο θεσμός της φιλίας είχε ριζώσει στον πολιτισμό των ανθρώπων. Πέρα από τις κλασικές μορφές της φιλίας, υπήρχε και αυτή που έπαιρνε πολιτική διάσταση. Ο Millett στην πραγματεία του για τη φιλία παρατηρεί ότι ο όρος, όπως παρουσιάζεται και χρησιμοποιείται κυρίως στον Αριστοτέλη, συνδέεται με ένα ευρύ φάσμα σχέσεων που εκκινεί από τα αδέρφια, και εκτείνεται τους ευεργέτες συμπολίτες, τους συντρόφους, αλλά και τα ξαδέρφια²². Επισημαίνει ότι ίσως η πιο ξεκάθαρη εικόνα του όρου προέρχεται από τα *Άπομνημονεύματα* του Ξενοφώντα. Αυτό το είδος φιλίας είχε την μορφή συμμαχίας για πολιτικούς σκοπούς και ο Ξενοφώντας γνώριζε πολύ καλά την σημασία της. Εξάλλου, παρουσιάζει τη φιλία ως ένα από τα γνωρίσματα και τις αρετές του ιδανικού αρχηγού²³. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, η σχέση αρχηγού και ακολούθου είναι μία σχέση φιλίας, στην οποία και οι δύο επωφελούνται. Ο αρχηγός εξασφαλίζει την *εὐδαιμονία* με την εύρεση φίλων.²⁴ Ο Σωκράτης στα κείμενα του Ξενοφώντα θίγει αρκετά συχνά το θέμα της φιλίας και της σχέσης της με την πολιτική. Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναλυθεί πώς η φιλία αποτελεί αρετή του ιδανικού αρχηγού.

Το δεύτερο βιβλίο των *Άπομνημονευμάτων* είναι σημαντικό για την κατανόηση της φιλίας ως πολιτικής αρετής. Ο Σωκράτης συναναστρέφεται με τους συμπολίτες του και, ως δάσκαλος, τους προτρέπει να βοηθούν ο ένας τον άλλο, δηλαδή να είναι χρήσιμοι και ωφέλιμοι για τους φίλους τους²⁵. Για παράδειγμα στο 2.2 ο Σωκράτης συζητάει με έναν γιό, ο οποίος έχει εξαγριωθεί με τη μητέρα του. Ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι η αχαριστία δεν ωφελεί στις συναναστροφές με τους ανθρώπους. Ο σωστός φίλος οφείλει να ανταποδίδει τη χάρη, όπως οφείλει και ο νεαρός να ανταποδώσει στη μητέρα του που τον ανέθρεψε. Η ανταπόδοση χάρης και δώρων αποτελεί σημαντικό χαρακτηριστικό στην αρχαία ελληνική φιλία. Στο 2.3 ο Σωκράτης συζητάει με τον Χαιρεκράτη, ο οποίος έχει μαλώσει με τον αδελφό του. Ο Σωκράτης επιμένει πως όταν κάποιος περιμένει καλές πράξεις, οφείλει ο ίδιος να προσφέρει. Προτρέπει τον Χαιρεκράτη, αν και είναι νεότερος, να προσεγγίσει τον μεγαλύτερο αδελφό του ώστε να συμφιλιωθούν. Οι φίλοι κερδίζονται με τη βοήθεια και την

²² P. Millett, *Lending and Borrowing in Ancient Athens* (Cambridge University Press, 1991), 113.

²³ M. Tamiolaki, "Xenophon's Conception of Friendship in *Memorabilia* 2.6 (with Reference to Plato's *Lysis*", στο D. J. Gabriel Danzig κ.ά. (επιμ.), *Plato and Xenophon: Comparative Studies* (Vol. 417, Boston: Brill, 2018), 433.

²⁴ V. J. Gray, "The Dynamics of Friendship", in V. J. Gray, *Xenophon's Mirror of Princes: Reading the Reflections* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 292.

²⁵ M. Tamiolaki, "Xenophon's Conception of Friendship in *Memorabilia* 2.6 (with Reference to Plato's *Lysis*)," 433.

αλληλεγγύη. Στο 2.4 πραγματεύεται την αξία του φίλου και την σημασία που πρέπει να δίνει κάποιος, ενώ στο 2.5 τονίζει ότι κάποιος πρέπει να είναι άξιος φιλίας προς τους άλλους.

Είναι φανερό ότι η φιλία είναι πολύ σημαντικό αγαθό στη σωκρατική φιλοσοφία και ιδίως για τον άνδρα που έχει ηγετική θέση, όπως θα φανεί στο παρακάτω υποκεφάλαιο.

3.1 Το κυνήγι των ενάρετων φίλων

Στο κεφάλαιο 2.6, ο Σωκράτης διαλέγεται με τον Κριτόβουλο. Ο Κριτόβουλος είναι ένας νεαρός που αποσκοπεί να ασχοληθεί με την πολιτική και ο Σωκράτης τον συμβουλεύει στην εύρεση καλών φίλων, οι οποίοι θα τον ωφελήσουν στην ζωή του. Στο σημείο αυτό φαίνεται ότι ο Ξενοφώντας χρησιμοποιεί τη φιλία ως μέσο πολιτικής. Η πολιτική διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο στα έργα του Ξενοφώντα. Οι ιδιότητες του αρχηγού μιας πόλης, δεν έχουν μεγάλη διαφορά από τις ιδιότητες που χρειάζεται κάποιος στον ιδιωτικό βίο²⁶. Στη συζήτηση του κεφαλαίου, ο δάσκαλος συμβουλεύει τον νεαρό να αποφεύγει τους μη *έγκρατους*, τους πλεονέκτες και όσους αποτελούν κίνδυνο για τους φίλους. Στη συνέχεια, ο Κριτόβουλος ρωτάει με ποιόν τρόπο πρέπει να προσεγγίσει κάποιος νέους φίλους και ο Σωκράτης, με τη συμβολή των θεών όπως λέει, του απαντάει ότι υπάρχουν κάποια φίλτρα και επωδές για να επιτευχθεί αυτό. Ο Κριτόβουλος τον ρωτάει αν γνωρίζει κάποιες και η συζήτηση συνεχίζεται:

«Ξέρεις κάποιες άλλες επωδές;». «Όχι, αλλά άκουσα ότι ο Περικλής ήξερε πολλές, που τις τραγουδούσε στην πόλη και την έκανε να τον αγαπά». «Και ο Θεμιστοκλής πώς έκανε την πόλη να τον αγαπά;». «Μα τον Δία, όχι τραγουδώντας, αλλά προσφέροντάς της κάτι καλό».

(2.6.13-14)

Η συζήτηση περιστρέφεται κυρίως γύρω από τους δύο πιο επιφανείς αρχηγούς της Αθήνας τον 5^ο αιώνα. Ο Περικλής αναφέρεται ότι έκανε την πόλη να τον αγαπά με φίλτρα, ενώ ο Θεμιστοκλής με καλές πράξεις. Η λέξη «φίλτρο» πρέπει να εκληφθεί νοηματικά ως «έπαινος»²⁷. Ο Σωκράτης φέρνει τα παραδείγματα των δύο αρχηγών, οι

²⁶ Στο *ίδιο*, 435-436.

²⁷ M. Tamiolaki, "Athenian Leaders in Xenophon's *Memorabilia*," *Histos* (2016), 29.

οποίοι είχαν την ικανότητα να έχουν την προσοχή του κόσμου πάνω τους. Ειδικότερα, ο Περικλής υπήρξε ένας από τους ικανότερους ρήτορες της πολιτικής σκηνής της Αθήνας, γεγονός που φαίνεται στον *Ἐπιτάφιο*. Στον *Επιτάφιο* επαινεί τους Αθηναίους πολίτες, ενώ τους προτρέπει να αγαπούν την πόλη, να γίνουν *ἐρασταὶ πόλεως*. Από την άλλη, ο Ξενοφώντας στο κείμενό του μετατρέπει την λέξη *ἔρως* σε *φιλία* και στρέφει την αγάπη στο πρόσωπο του αρχηγού και όχι στην πόλη²⁸. Στο σημείο αυτό η εύρεση φίλων χρησιμοποιείται ως εύρεση ακολούθων και πραγματοποιείται με τους επαίνους προς τους άλλους. Όμως αυτοί οι έπαινοι πρέπει να είναι αληθείς, για να μην χαθεί η αξιοπιστία του αρχηγού-φίλου.

Ο Σωκράτης αναφέρει την εύρεση φίλων ως «*τά θηρατικά*», γεγονός που δείχνει μία έλλειψη συναισθήματος από τον Ξενοφόντα, που παρομοιάζει την εύρεση φίλων με κυνήγι, όπου τα θηράματα είναι οι ενάρετοι άνθρωποι, οι *καλοὶ κάγαθοί* (2.6.32-33). Όμως, η φιλία αντιμετωπίζεται κανονιστικά, διέπεται από κανόνες και απαιτεί στρατηγική, όπως κάθε αγαθό που πρόκειται να κατακτηθεί:

« Πώς λοιπόν είναι φυσικό οι ενάρετοι άνθρωποι να είναι όχι μόνο αβλαβείς μέτοχοι των πολιτικών τιμών, αλλά και ωφέλιμοι μεταξύ τους; Διότι όσοι επιθυμούν να έχουν τιμές και να εξουσιάζουν μέσα στις πόλεις, για να έχουν τη δυνατότητα και χρήματα να κλέβουν και ανθρώπους να εξαναγκάζουν και ηδονές να απολαμβάνουν, θα ήταν και άδικοι και κακοί και ανίκανοι να συνταιριάσουν με άλλον. Αν όμως κάποιος, επειδή θέλει να έχει τιμές μέσα στην πόλη, για να μην αδικείται ο ίδιος και για να μπορεί να βοηθάει με δίκαιο τρόπο τους φίλους του, και όταν πάρει την εξουσία προσπαθεί να κάνει κάτι καλό στην πατρίδα του, γιατί ένας τέτοιος δε θα μπορούσε να συνταιριάσει με έναν τέτοιο; Μήπως μαζί με τους ενάρετους θα μπορέσει να βοηθήσει λιγότερο τους φίλους του; Ή θα είναι λιγότερο δυνατός να ευεργετήσει την πόλη του, αν έχει συνεργάτες ενάρετους ανθρώπους; (...) ενώ στην πολιτική, στην οποία υπερισχύουν οι ενάρετοι, κανείς δεν εμποδίζει κάποιον να ευεργετεί την πόλη μαζί με άλλον, πώς δε συμφέρει να πολιτεύεται κάποιος κάνοντας φίλους του τους καλύτερους και έχοντάς τους συμμέτοχους και συνεργούς στις ενέργειές του παρά ανταγωνιστές του;»

(2.6.24-26)

²⁸ Στο ίδιο, 31-32.

Ο Σωκράτης θεωρεί ότι οι ενάρετοι είναι ικανότεροι για τη διακυβέρνηση μέσω συνεργασίας, ενώ οι μη ενάρετοι θα προσφέρουν μόνο κακό. Ο Ξενοφώντας μετατρέπει τη φιλία από απλή αρετή σε πολιτική αρετή. Οι φιλίες αποτελούν συμμαχίες που αποσκοπούν στο καλό των κυβερνώντων αλλά και στο καλό των ακολούθων. Με αυτόν τον τρόπο αφαιρεί τον συναισθηματικό σκοπό της φιλίας και την καθιστά ως κάτι πρακτικό, κάτι αναγκαίο, ένα στοιχείο που αφορά την εξουσία²⁹.

Όπως προαναφέρθηκε, ο Ξενοφώντας παρομοιάζει την εύρεση φίλων με κυνήγι. Θα μπορούσε κάποιος να πει πως είναι λογικό για έναν συγγραφέα που το κυνήγι αποτελεί μεγάλο κομμάτι της ζωής του (βλ. το έργο του *Κυνηγετικός*). Σε αυτή την περίπτωση όμως το κυνήγι είναι πολιτικής φύσης. Τα δύο σημεία: *θηρᾶν ἐπιχείρει τοὺς καλοὺς τε κάγαθούς* (2.6.28) και *δίδασκε τῶν φίλων τὰ θηρατικά* (2.6.33) μετατρέπουν τον ενάρετο σε θήραμα και τον αρχηγό σε κυνηγό. Ο Ξενοφώντειος Σωκράτης κάνει ξανά αναφορά στο κυνήγι φίλων στο 3.11, συνομιλώντας με την εταίρα Θεοδότη. Συγκεκριμένα στο 3.11.15 η Θεοδότη ρωτάει τον Σωκράτη:

«Τί οὐ σύ μοι, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἐφένου σηνθηρατῆς τῶν φίλων;»

(Γιατί λοιπόν, Σωκράτη, δε μου γίνεσαι συνεργάτης στο κυνήγι φίλων;)

Στο παραπάνω χωρίο η Θεοδότη ζητάει από τον Σωκράτη να τη βοηθήσει στην εύρεση/κυνήγι φίλων. Στο 3.11, ο Κριτόβουλος παίρνει την μορφή της Θεοδότης, καθώς και οι δύο επιδιώκουν το ίδιο πράγμα και συμβουλεύονται τον σοφό δάσκαλο. Οι παραλληλισμοί του κυνηγιού με την αναζήτηση φίλων έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το κυνήγι φίλων μοιάζει με το κυνήγι θηραμάτων: είναι κοπιώδες και απαιτεί στρατηγική, σχεδιασμό, υπομονή και καλό συντονισμό. Η προσπάθεια όμως δεν σταματάει στη θήρευση, αλλά υπάρχει και συνέχεια. Οι λέξεις όπως *κατέχειν* (2.6.9), *παραμόνιμον* (3.11.11) και *κτήσασθαι* (2.6.14,15,16) δηλώνουν πως αφού κάποιος κυνηγήσει και «πιάσει» τον φίλο του, μετά πρέπει να τον κρατήσει. Ο αρχηγός παρουσιάζεται ως ο ικανότερος κυνηγός, αυτός που πρέπει χρησιμοποιήσει τα κατάλληλα μέσα για την εύρεση φίλων³⁰.

Αντιθέτως, η θέση του φίλου-ακολούθου υποβαθμίζεται από τις φιλοδοξίες του αρχηγού, διότι η φιλία γίνεται με σκοπό τη χρησιμότητά του και την ευεργεσία του.

²⁹ M. Tamiolaki, "Xenophon's Conception of Friendship in *Memorabilia* 2.6 (with Reference to Plato's *Lysis*)", *ό.π.*, 441-443.

³⁰ Στο *ίδιο*, 441-449.

Αυτό φανερώνεται στο 4.4.24 των *Ἀπομνημονευμάτων*, όπου ο Σωκράτης στην συζήτησή του με τον Ιππία, δηλώνει ότι όσοι ευεργετούν τους φίλοι τους αποφέρουν κέρδος και οι φίλοι τους τους χρησιμοποιούν (*χρησθαι*) διότι κερδίζουν από αυτούς.³¹

3.2 Η αμοιβαία ευεργεσία της φιλίας

Από τους σωκρατικούς διαλόγους του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα προκύπτουν δύο ιδέες που φαίνονται δυνητικά αντίθετες μεταξύ τους. Το πρώτο είναι ότι η φιλία βασίζεται στη χρησιμότητα. Το δεύτερο είναι ότι μόνο όσοι είναι ηθικά ενάρετοι μπορούν να είναι φίλοι.

Οι παρατηρήσεις του Σωκράτη σχετικά με το θέμα της φιλίας μάλλον φαίνονται περίεργες (τουλάχιστον) σε εμάς τους σύγχρονους – και ίσως και ελαφρώς αποκρουστικές. Οι δύο ισχυρισμοί που εξετάζονται εδώ φαίνονται απάνθρωπα ψυχροί και πρωτίστως ηθικολογικοί με τη σειρά τους. Αλλά ο Ξενοφώντας μέσω του Σωκράτη σκέφτηκε ότι δουλειά του δεν ήταν να εκπροσωπεί ή μάλλον να αναπαριστά τη σοφία της κοινής λογικής. Ήταν μάλλον να οικοδομήσει ένα λογικά συνεπές και αδιαμφισβήτητο σύνολο πεποιθήσεων σε ζητήματα ηθικής. Όσον αφορά τη σύνδεση μεταξύ φιλίας και οφέλους, η βασική ιδέα είναι ότι το όφελος εξαρτάται από τη γνώση ή τη σοφία.

Στον Ξενοφώντα η φιλία διέπεται από τους νόμους της αμοιβαιότητας. Και τα δύο συμβαλλόμενα μέλη κερδίζουν μέσα από τον δεσμό της φιλίας. Στην περίπτωση του αρχηγού επωφελείται τόσο ο ίδιος όσο και οι ακόλουθοί του. Ας δούμε το απόσπασμα 1.2.48. Σε αυτό το απόσπασμα που έχει απολογητικό χαρακτήρα, ο Ξενοφώντας προσπαθεί να αποδείξει ότι ο Σωκράτης μάλλον ωφέλησε τους μαθητές του, παρά τους διέφθειρε, όπως τον κατηγορούσαν. Το *χρησθαι* δεν προσδιορίζει τους χειριζόμενους ως αντικείμενα, αλλά έχει θετική σημασία και δηλώνει τη χρήση με καλό τρόπο και για καλό σκοπό. Ο Ξενοφώντας χρησιμοποιεί το επίρρημα *καλῶς* δίπλα στο *χρησθαι* στο 1.2.48 των *Ἀπομνημονευμάτων* για να δείξει ότι οι καλοί μαθητές του Σωκράτη είναι χρήσιμοι, για να προσφέρουν στην κοινωνία. Ακόμη, ο Σωκράτης, ο οποίος είναι ηγετική μορφή, δηλώνεται από τον Ξενοφώντα ως *ὠφελιμώτατος*, στο βιβλίο 4, διότι προσφέρει στους φίλους του, είναι χρήσιμος. Αυτό μας δείχνει ότι, αντιθέτως με τους ηγέτες, μπορούν και οι ακόλουθοι να επωφεληθούν από τη φιλία. Ο

³¹ V. J. Gray, "The Dynamics of Friendship", *ό.π.*, 298.

ιδανικός ηγέτης επωφελείται, αλλά κατά κύριο λόγο υπηρετεί το συμφέρον των ακολούθων. Σκοπός του είναι να τους οδηγήσει στην επιτυχία.³²

Ο ηγέτης έχει τη δυνατότητα να δείξει το ενδιαφέρον του με το να τιμάει και να σέβεται τους ακολούθους του. Ο ηγέτης τιμάει τους ακολούθους του, αποκτώντας οικειότητα μαζί τους.³³ Αυτό μπορεί να επιτευχθεί παρατηρώντας και μαθαίνοντάς τους. Στον *Οἰκονομικό*, ο Ισχόμαχος αναφέρει πολλές φορές στον Σωκράτη ότι χρειάζονται έπαινοι και τιμές προς τους δούλους (12.6-7):

«Και πως, του είπα, για όνομα των θεών, διδάσκεις σε όποιον θέλεις να έχει αφοσίωση σε εσένα και στις υποθέσεις σου; Δείχνοντάς του τη γενναιοδωρία μου, μα τον Δία, είπε ο Ισχόμαχος, όταν οι θεοί μας δίνουν αφθονία από κάποιο αγαθό.»

Ο ιδανικός ηγέτης είναι γενναιόδωρος και προσφέρει στους ακολούθους. Αργότερα στη συζήτηση, στο 12.15-16, ο Ισχόμαχος εξηγεί στον Σωκράτη ότι όσοι αγαπούν το κέρδος είναι ικανότεροι από όσους αγαπούν τις σωματικές ηδονές, διότι εάν τους δείξει ότι πρέπει να είναι επιμελείς, θα έχουν οι ίδιοι κέρδος. Ο Σωκράτης εντυπωσιάζεται και ρωτάει τον Ισχόμαχο:

«Τους άλλους, του είπα, αν είναι συγκρατημένοι σε όσα ζητάς να είναι και αν αγαπούν το κέρδος όσο πρέπει, πώς τους διδάσκεις να φροντίζουν για όσα θέλεις;»

«Με πολύ απλό τρόπο, Σωκράτη, είπε. Όταν δηλαδή τους δω να δείχνουν φροντίδα, και τους επαινώ και προσπαθώ να τους τιμώ, όταν τους δω να δείχνουν αμέλεια, προσπαθώ να λέω και να κάνω όσα θα θίξουν το φιλότιμό τους.»

Ο Ισχόμαχος βασίζεται σε επαίνους και τιμές με σκοπό να κρατήσει τους επιστάτες του επιμελείς στην εργασία τους. Επιπλέον, στο 13.9 αναφέρεται ότι οι τίμιοι δούλοι, σε σχέση με τους υλιστές, προτιμούν τους επαίνους, ενώ στο 14.9 ο Ισχόμαχος, θεωρεί ότι οι φιλότιμοι πειθαρχούν καλύτερα με καλά λόγια.

Επομένως, ο ιδανικός ηγέτης οφείλει να συγχαίρει και να επαινεί τους ακολούθους, αλλά και να τους φέρεται γενναιόδωρα. Το παράδειγμα του *Οἰκονομικοῦ*, όμως, είναι πολύ περιορισμένο, καθώς αφορά έναν *οἶκο*, η κοινότητα του οποίου είναι

³² V. J. Gray, "The Dynamics of Friendship", *ό.π.*, 298-299.

³³ B. D. Keim, "Honour and the Art of Xenophonic Leadership", στο R. F. Buxton (επιμ.), *Aspects of Leadership in Xenophon* (Newcastle: HISTOS, 2016), 143.

μικρή, και αυτό βοηθάει στην ανάπτυξη οικειότητας³⁴. Τι μπορεί να γίνει, ώστε να αποκτηθεί οικειότητα σε μεγαλύτερες κοινότητες, μεταξύ ηγέτη και ακολούθων;

Ο Ξενοφώντας θεωρεί ότι ο αρχηγός πρέπει να μάθει την ιστορία και τις αξίες των ακολούθων του, με σκοπό να είναι πιο κοντά τους. Στο χωρίο 3.3.13-17 των *Απομνημονευμάτων*, ο Σωκράτης διδάσκει σε έναν ίππαρχο να επαινεί τους άνδρες του για να είναι πιο αξιόμαχοι, ώστε να επωφεληθεί ο ίδιος και η πόλη. Πρόφαση για τους επαινούς είναι ότι οι Αθηναίοι είναι οι πιο φιλότιμοι από όλους. Στο 3.5.3, επιπλέον, τονίζει στον Περικλή τον νεότερο, ότι άμα πάρει τα ηνία της πόλης, θα πρέπει να ανατρέξει στους ένδοξους προγόνους, για να τονώσει το ηθικό και την ανδρεία των Αθηναίων, διότι οι ίδιοι είναι *φιλοτιμότατοί γε καὶ φρονέστατοι πάντων* με αποτέλεσμα να παρακινούνται περισσότερο από αυτό.

Η κυρίαρχη αξία της γνώσης στην ηθική του Σωκράτη ρίχνει φως στην επιμονή του ότι μόνο οι ηθικά καλοί θα μπορούσαν να είναι φίλοι. Ο Σωκράτης απέρριψε μέρος της αρχής *ὠφελεῖν τοὺς φίλους καὶ βλάπτειν τοὺς ἐχθρούς* που διέπει την αρχαία ελληνική φιλία επειδή η σκέψη του απέρριπτε τα αντίποινα. Το να βλάψεις έναν άλλον συνιστούσε για τον φιλόσοφο αδικία, ακόμα κι αν ήταν ανταπόδοση για ένα κακό που έγινε άδικα (Πλάτων, *Συμπόσιον*, 208e). Έχουμε έναν πρωταρχικό λόγο για να αποφύγουμε την αδικία επειδή έχουμε έναν πρωταρχικό λόγο να αναζητήσουμε τη γνώση, και ο Σωκράτης εξίσωσε τις ηθικές αρετές, όπως τη δικαιοσύνη, με γνώση. Οι εχθροί μου μπορεί να μου πάρουν την περιουσία ή τη ζωή μου, αλλά δεν μπορούν να με κάνουν ανόητο ή ηθικά κακόβουλο άνθρωπο – μόνο εγώ μπορώ να προκαλέσω αυτό το μεγαλύτερο κακό στον εαυτό μου. Αυτός ο περιορισμός, στον βαθμό στον οποίο οι εχθροί μου μπορούν να με βλάψουν, συνδυάζεται με έναν αντίστοιχο περιορισμό στον βαθμό στον οποίο μπορώ να βοηθήσω τους φίλους μου. Αν μου λείπει η γνώση του καλού και του κακού με την οποία ο Σωκράτης ταύτισε την ηθική αρετή, τότε δεν μπορώ να δώσω στους φίλους μου τις μεγαλύτερες ευλογίες. Οι προτροπές και οι έπαινοι των ηγετών προς τους ακολούθους τους βασίζονται ακριβώς σε αυτή την προκείμενη, εάν ο αρχηγός δεν γνωρίζει ποιο είναι το ωφέλιμο, το ηθικό, το γενναίο και ποιες αξίες ενστερνίζονται οι ακόλουθοι δεν θα κατορθώσει ποτέ έναν ισχυρό σύνδεσμο μεταξύ τους και η φιλία τους θα είναι καταδικασμένη σε αποτυχία.

³⁴ Στο ίδιο, 143-4.

Συμπεραίνοντας, ο ηγέτης οφείλει να ανατρέξει στις παραδόσεις, τις αξίες και τους επαίνους, να μάθει περισσότερα για τους ακολούθους, με σκοπό να αποφέρει επιτυχία και στον ίδιο και σε αυτούς³⁵. Ακόμη, πρέπει να είναι γενναιόδωρος και να φροντίζει για το καλό τους. Στον αντίποδα, ο ακόλουθος πρέπει να φροντίζει ό,τι του ανατίθεται, να υπερασπίζεται τον αρχηγό του απέναντι στους εχθρούς του, να τον βοηθάει όποτε το επιθυμεί και να τον προστατεύει. Τέτοια στοιχεία δίνονται στο 2.7-2.10 των *Απομνημονευμάτων*³⁶.

Κλείνοντας το κεφάλαιο της φιλίας παρατηρούμε ότι, παρά την, συνήθως, ταξική και ιεραρχική διαφορά του ηγέτη και των ακολούθων, οι δύο ομάδες πρέπει να συνεργαστούν και να αποκτήσουν οικειότητα. Η σχέση τους πρέπει να καθιερωθεί στα πλαίσια της φιλίας με αμοιβαίες ευεργεσίες και προσφορές. Ο Σωκράτης θεωρεί ότι ο φίλος είναι το καλύτερο απόκτημα. Ο ηγέτης έχει καθήκον να επιβραβεύει και να είναι κοντά στον ακόλουθό του, ενώ ο ακόλουθος να υπακούει πρόθυμα τον ηγέτη. Η σχέση φιλίας που διαμορφώνεται αποσκοπεί στην απόκτηση ευδαιμονίας και των δύο³⁷.

³⁵ Στο ίδιο, 144.

³⁶ V. J. Gray, "The Dynamics of Friendship", *ό.π.*, 315.

³⁷ Στο ίδιο, 328.

Κεφάλαιο 4

Δικαιοσύνη

4.1 Σωκράτης ο «Δίκαιος»

Η επόμενη αρετή στην λίστα των αρετών του ηγέτη είναι η δικαιοσύνη. Μία αρετή περίπλοκη που χρειάζεται αρκετή ανάλυση και δεν αφορά μόνο την αρχηγία, παρόλα αυτά, θα γίνει προσπάθεια να περιοριστεί στο πλαίσιο της ηγεσίας, καθώς αυτό είναι το βασικό θέμα της εργασίας. Θα προσπαθήσω να την παρουσιάσω στα πλαίσια της ηγεσίας.

Ο πιο αναλυτικός και με βάθος διάλογος στα *Άπομνημονεύματα* είναι ο διάλογος του Σωκράτη με τον σοφιστή Ιππία στο τέταρτο βιβλίο, στο κεφάλαιο 4. Το κεφάλαιο αρχίζει με τον Ξενοφώντα να επαινεί τον δάσκαλό του για τη δικαιοσύνη που τον διακατείχε. Ο ιστορικός τονίζει την δίκαιη συμπεριφορά του στα ιδιωτικά και στα δημόσια και την υπακοή του στους νόμους και το κράτος. Επίσης κάνει λόγο για τις περιστάσεις που ο Σωκράτης ήρθε στο πολιτικό παρασκήνιο, όταν ήταν επιστάτης της Εκκλησίας του Δήμου σε μία από τις κρισιμότερες στιγμές της Αθήνας, όπου πήγε κόντρα στο πλήθος και στήριξε τον νόμο, όταν εναντιώθηκε στην τυραννία των Τριάκοντα και, τέλος, όταν προτίμησε να πεθάνει, από το να παραβεί τον νόμο στη δίκη του. (4.4.1-4.4.5)

Στην συνέχεια, για να επαληθεύσει τα λεγόμενά του, αλλά και για να δείξει ότι ο Σωκράτης είναι άξιος διδάσκαλος της δικαιοσύνης, ο Ξενοφώντας παραδίδει τη συζήτηση με τον Ιππία. Όπως γράφει, ο Ιππίας ο Ηλείος επέστρεψε στην Αθήνα μετά από καιρό και πέτυχε τον Σωκράτη να διδάσκει. Ο φιλόσοφος απορούσε γιατί είναι τόσο δύσκολο να βρει κανείς δάσκαλο για τη δικαιοσύνη, αλλά εύκολο για τεχνικές γνώσεις. Ο Ιππίας, με σκοπό να τον ειρωνευτεί, κατηγόρησε τον Σωκράτη ότι συνεχώς λέει τα ίδια, λαμβάνοντας την απάντηση ότι αυτός λέει όλο καινούρια για κάθε θέμα συζήτησης. Αφού διαφωνούν οι δύο άνδρες, ο Ιππίας υπερηφανεύτηκε ότι γνωρίζει το θέμα της δικαιοσύνης και δεν θα υπάρξει αντίλογος, αλλά πιέζει τον Σωκράτη να εκφέρει ο ίδιος την δική του άποψη. Η άποψη του Σωκράτη είναι η εξής (4.4.12):

«Εγώ τουλάχιστον φανταζόμουν ότι το να μην θέλει κανείς να αδικεί είναι επαρκής απόδειξη δικαιοσύνης· αν όμως εσύ δεν έχεις αυτή τη γνώμη, σκέψου αν αυτό

εδώ σου αρέσει περισσότερο· εγώ λοιπόν υποστηρίζω πως ό,τι είναι νόμιμο είναι δίκαιο.»

Όμως, πριν προχωρήσουμε παρακάτω, οφείλουμε να ξεκαθαρίσουμε την άποψη του Σωκράτη. Το *νόμιμον δίκαιον*, δηλαδή ο ισχυρισμός πως ό,τι είναι νόμιμο συνιστά ταυτόχρονα και δίκαιο, μπορεί να εγείρει ισχυρό αντίλογο καθώς δεν είναι όλοι οι νόμοι δίκαιοι. Η αλήθεια είναι πως η λογική του Σωκράτη στον Ξενοφώντα είναι *τὸ ἀγαθὸν ὠφέλιμον εἶναι*. Επομένως, εάν η αρετή είναι ωφέλιμη και η δικαιοσύνη αποτελεί αρετή, είναι και η ίδια ωφέλιμη.³⁸ Ο Ιππίας, όπως είναι φυσικό, αρνείται ότι όλοι οι νόμοι είναι ωφέλιμοι (4.4.14-4.4.15). Ο Σωκράτης, από την άλλη, δεν εννοεί ότι όλοι οι νόμοι είναι ωφέλιμοι, αλλά ότι η υπακοή σε αυτούς είναι, διότι εάν δεν υπακούς είσαι παράνομος και θα υποστείς της συνέπειες. Η υπακοή δεν είναι μόνο ωφέλιμη για το άτομο, αλλά για όλους όσους υπακούν.³⁹

Η προφανής ταύτιση του νόμιμου και του δίκαιου από τον Σωκράτη έχει εξηγηθεί ως απολογητική. Ο Ξενοφώντας, προκειμένου να υπερασπιστεί τον Σωκράτη από τις κατηγορίες περί ασέβειας στους νόμους, οδηγείται σε μίαν υπερβολή η οποία καταλήγει στην ταύτιση του νόμιμου και του ηθικού⁴⁰. Λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την ταύτιση του δίκαιου με το νόμιμο θα σήμαινε ότι για τον Σωκράτη του Ξενοφώντα δεν μπορεί να υπάρξει άδικος νόμος. Στην πραγματικότητα, ο Σωκράτης αποφεύγει αυτό το λάθος όχι υιοθετώντας μια ιδεαλιστική θέση, αλλά αποφεύγοντας την αυστηρή ταύτιση του νόμιμου και του δικαίου και διευρύνοντας τη σφαίρα του νομικού.

Ο Σωκράτης βλέπει το νόμιμο ως δίκαιο λόγω κάποιας περαιτέρω αρχής. Μπορούμε να περιγράψουμε την άποψή του ως χρηστική, αφού δικαιολογεί την υπακοή στον νόμο επειδή είναι ευεργετική κατά κάποιον τρόπο. Υπό αυτή την έννοια όμως είναι εύκολο να δικαιολογηθεί μία περιοδική απόκλιση από τον νόμο, όταν μια τέτοια απόκλιση θα επιφέρει σημαντικό όφελος. Αλλά ο Σωκράτης κάνει κάτι καλύτερο από αυτό. Βρίσκει έναν τρόπο να δικαιολογήσει την απόκλιση από τον νόμο διατηρώντας ταυτόχρονα το απαραβίαστο. Αυτό το επιτυγχάνει επεκτείνοντας το πεδίο του νόμου πέρα από τον νομοθετικό νόμο για να περιλάβει τον «άγραφο νόμο». Για τον Σωκράτη του Ξενοφώντα, ο άγραφος νόμος, επιβεβλημένος από τους θεούς,

³⁸D. Morrison, "Xenophon's Socrates on the Just and the Lawful", *Ancient Philosophy* 15 (2) (1995), 331.

³⁹Στο ίδιο, 331.

⁴⁰Βλ. T. Pangle, "Socrates in the Context of Xenophon's Political Writings", στο P. Vander (επιμ.), *The Socratic Movement* (Ithaca: 1994), 127-50.

παρέχει ένα αμετάβλητο και καθολικό πρότυπο δικαιοσύνης που συμπληρώνει και διορθώνει τον ανθρώπινο, μεταβλητό, γραπτό νόμο. Ο άγραφος νόμος περιλαμβάνει πρακτικές όπως η λατρεία των θεών, η τιμή των γονέων, η αποφυγή αιμομιξίας και η ευγνωμοσύνη προς τους ευεργέτες (4.4.19-25). Ο Σωκράτης δεν καθιστά πλήρως σαφές τι συνιστά αυτές τις πρακτικές άγραφους νόμους. Αρχικά, αποδέχεται την πρόταση του Ιππία ότι η απόδειξη ότι μια πρακτική είναι ένας άγραφος νόμος είναι το γεγονός ότι παρατηρείται καθολικά (4.4.19).

Ωστόσο, ο Ιππίας επισημαίνει ότι ο νόμος κατά της αιμομιξίας και αυτός που απαιτεί ευγνωμοσύνη προς τους ευεργέτες δεν παρατηρείται καθολικά (4.4.20, 24). Αποκρινόμενος σε αυτό, ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι ακόμη και αν δεν παρατηρούνται καθολικά, μια πρακτική μπορεί να πληροί τα κριτήρια ενός άγραφου νόμου εάν η παραβίασή της τιμωρείται τακτικά από τους θεούς. Εξηγεί ότι η τιμωρία από τους θεούς σημαίνει ότι η παράβαση προκαλεί φυσικά κάποια ζημιά: εκείνοι που παραβιάζουν τον άγραφο νόμο κατά της αιμομιξίας τιμωρούνται με την παραγωγή ανάπηρων παιδιών, ενώ όσοι αποτυγχάνουν να ανταποδώσουν στους ευεργέτες χάνουν φίλους (4.4.20-24). Αυτές οι τιμωρίες, που προέρχονται από τη φύση των πραγμάτων, είναι ένδειξη ότι οι θεοί έχουν θεσπίσει αυτούς τους νόμους:

«Ξέρεις, Ιππία, κάποιους άγραφους νόμους;». «Αυτούς βέβαια που είναι παραδεκτοί με τον ίδιο τρόπο σε κάθε χώρα». «Θα μπορούσες λοιπόν να πεις γιατί τους θέσπισαν οι άνθρωποι;». «Πώς, είπε, θα μπορούσαν να το κάνουν αυτοί που ούτε θα μπορούσαν να συγκεντρωθούν όλοι μαζί ούτε μιλούν την ίδια γλώσσα;». «Λοιπόν ποιοι πιστεύεις ότι έχουν θεσπίσει τους νόμους αυτούς;». «Εγώ, είπε, φαντάζομαι ότι οι θεοί θέσπισαν αυτούς τους νόμους για τους ανθρώπους, διότι σε όλους τους ανθρώπους είναι καθιερωμένο να σέβονται πρώτα-πρώτα τους θεούς» (4.4.19-4.4.20). (...) «Ποιο από τα δύο λοιπόν, Ιππία, νομίζεις ότι οι θεοί νομοθετούν τα δίκαια ή τα αντίθετα από τα δίκαια;». «Όχι αντίθετα από τα δίκαια, μα το Δία, είπε, διότι δύσκολα κάποιος άλλος θα νομοθετούσε τα δίκαια, αν όχι θεός». «Επομένως, Ιππία, και στους θεούς αρέσει να είναι το ίδιο δίκαιο και νόμιμο».

(4.4.25)

Οι άγραφοι νόμοι του Σωκράτη είναι γνωστοί σε όλους τους ανθρώπους και ξεπερνάνε τα όρια των πόλεων. Οι θεοί τους θέσπισαν για χάρη των ανθρώπων, για να επωφεληθούν οι άνθρωποι από αυτούς. Η δικαιοσύνη είναι ωφέλιμη, πέρα από

γραπτούς νόμους και στη θεϊκή της διάσταση. Όλοι οι άγραφοι νόμοι αφορούν σχέσεις μεταξύ ανθρώπων με σκοπό την ωφέλειά τους. Για παράδειγμα οι δύο άνδρες κάνουν αναφορά στην απαγόρευση της αιμομιξίας από τους θεούς, καθώς δεν ωφελεί την κοινωνία. Επισημαίνουν, επίσης, ότι οι αχάριστοι φίλοι που δεν ανταποδίδουν τιμωρούνται από τους θεούς. Η δικαιοσύνη, σε αντιδιαστολή με άλλες αρετές, όπως η *έγκρατεια* από την οποία κατά κύριο λόγο επωφελείται μόνο το άτομο που την ασκεί, προσφέρει και στους άλλους.⁴¹

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, κατανοούμε ότι ο Σωκράτης ξεχωρίζει τους άγραφους νόμους των θεών από τους γραπτούς των ανθρώπων. Επίσης, η δικαιοσύνη παρουσιάζεται ως μία αρετή που μπορεί να ωφελήσει, όχι μόνον το άτομο, αλλά όλη την κοινωνία. Πώς μπορεί, όμως, να την αξιοποιήσει ένας ιδανικός ηγέτης προς όφελος δικό του και των ακολούθων του;

4.1 Η δικαιοσύνη ως ηγετική αρετή

«Τη βασιλεία και την τυραννίδα τις νόμιζε και τις δυο εξουσίες, αλλά πίστευε ότι διαφέρουν μεταξύ τους. Δηλαδή νόμιζε ότι βασιλεία είναι η εξουσία που ασκείται με τη θέληση των ανθρώπων και σύμφωνα με τους νόμους της πόλης και τυραννίδα που αντίθετα με τη θέληση των ανθρώπων και σύμφωνα με τους νόμους, αλλ' όπως θέλει εκείνος να εξουσιάζει. Και όπου οι εξουσίες διαμορφώνονται από εκείνους που εκτελούν τα νόμιμα, αυτό το πολίτευμα θεωρούσε ότι είναι «αριστοκρατία», όπου διαμορφώνονται με βάση τις περιουσίες «πλουτοκρατία» και, όπου από όλους τους πολίτες «δημοκρατία»».

(*Απομνημονεύματα* 4.6.12)

Σε αυτό το χωρίο ο Ξενοφώντας παρουσιάζει μία σύντομη άποψη του Σωκράτη περί πολιτευμάτων. Το σημαντικό είναι ότι διαχωρίζει τη βασιλεία, που θεωρείται το καλό πολίτευμα, από την τυραννίδα με τον τρόπο που εκπροσωπούν τη δικαιοσύνη οι ηγέτες τους. Στην τυραννίδα ο εξουσιαστής κυβερνά παράνομα, με δικές του αποφάσεις, ενώ στη βασιλεία ακολουθεί το γράμμα του νόμου. Όποιο πολίτευμα τηρεί

⁴¹ D. M. Johnson, "Xenophon's Socrates on Law and Justice", *Ancient Philosophy* 23 (2003), 269.

τους νόμους είναι *ἀριστοκρατία*, διότι εκπροσωπείται από *ἀρίστους*. Οι *ἄριστοι* διέπονται από την αρετή της δικαιοσύνης.

Πέρα από αυτά, στη συζήτηση με τον Ιππία (4.4.15), ο Σωκράτης δίνει και άλλους λόγους για την υπακοή των νόμων από τους ηγέτες:

«Για το Λυκούργο το Λακεδαιμόνιο έχεις καταλάβει ότι δε θα είχε κάνει καθόλου διαφορετική τη Σπάρτη από τις άλλες πόλεις, αν δεν είχε εμπνεύσει προπάντων την υπακοή στους νόμους; Και για τους άρχοντες των πόλεων δεν ξέρεις ότι όσοι προξενούν πάρα πολύ την υπακοή των πολιτών στους νόμους, αυτοί είναι οι καλύτεροι και ότι η πόλη στην οποία προπάντων οι πολίτες υπακούουν στους νόμους και σε περίοδο ειρήνης ζει πολύ καλά και σε περίοδο πολέμου είναι ακατανίκητη;»

Με λίγα λόγια, ο Σωκράτης θεωρεί ότι ο ιδανικός ηγέτης αποτελεί πρότυπο για τους ακολούθους του. Εφόσον ακολουθεί πιστά τους νόμους μίας πόλης, τότε εμπνέει και τους υπόλοιπους. Βέβαια, φαίνεται σαν να μην είναι ικανοί οι νόμοι από μόνοι τους να εμπνεύσουν υπακοή και ότι οι πολίτες θα το κάνουν από σεβασμό στον αρχηγό τους.⁴²

Παρόμοια παραδείγματα μπορούμε να παρατηρήσουμε και σε άλλα έργα του Ξενοφώντα:

«Αυτά γίνονται έτσι, όπως γίνονται και τα άλλα πράγματα, όταν ο αρχηγός είναι καλύτερος, οι θεσμοί λειτουργούν καλύτερα. Όταν, αντίθετα, είναι χειρότερος, λειτουργούν χειρότερα.»⁴³

(*Κύρου Παιδεία* 8.1.8)

«Εγώ συγκαταλέγω ακόμη και αυτήν στις πιο σημαντικές ευεργεσίες προς την πατρίδα του, ότι δηλαδή είχε την πιο μεγάλη δύναμη στην πόλη του και όμως αληθινά σεβόταν απόλυτα τους νόμους. Ποιος λοιπόν ήθελε να μην πειθαρχεί στους νόμους, τη στιγμή που έβλεπε να πειθαρχεί ο βασιλιάς;»⁴⁴

(*Ἀγησίλαος* 7.2)

⁴²L. Dorion, "Plato and Xenophon on the Different Reasons that Socrates Always Obeys the Law", στο D. J. Gabriel Danzig (επιμ.), *Plato and Xenophon* (Leiden, The Netherlands: Brill, 2018), 500.

⁴³ Όλα τα παραθέματα από την *Κύρου Παιδεία* είναι σε μετάφραση Θεόδωρου Γ. Μαυρόπουλου, (Ζήτρος 2007).

⁴⁴ Όλα τα παραθέματα από τον *Ἀγησίλαο* είναι σε μετάφραση Πέτρου Βλαχάκου (Ζήτρος 2003).

«Στη Σπάρτη όμως η ανώτερη τάξη και υπακούει στους άρχοντες και καμαρώνει με το ότι είναι ταπεινή και με το ότι όταν προσκαλείται, υπακούει τροχάδην και όχι βάδην, πιστεύοντας ότι αν αυτοί, κάνουν την αρχή να υπακούουν τυφλά, ασφαλώς θα ακολουθήσουν και οι άλλοι, πράγμα που ήδη έχει γίνει.»⁴⁵

(*Λακεδαιμονίων Πολιτεία* 8.2)

Όπως παρατηρούμε, στον Ξενοφώντα ο νόμος εφαρμόζεται μέσω του αρχηγού. Ο ηγέτης είναι υπεύθυνος για την ευημερία της κοινωνίας και γίνεται το μέσο του νόμου. Μέσω αυτού ο νόμος εφαρμόζεται σωστά, διότι οφείλει να εμπνέει τους ακόλουθούς του. Στους *Πόρους* ο Ξενοφώντας δηλώνει *ὅποῖοί τινες ἂν οἱ προστάται ᾧσι, τοιαύτας καὶ τὰς πολιτείας γίγνεσθαι* (*Πόροι* 1.1) δηλαδή ότι ο ηγέτης είναι αντιπροσωπεύει τους νόμους και το πολίτευμα. Αυτή είναι μία από τις σημαντικότερες ιδέες του Ξενοφώντα περί πολιτικής και ηθικής. Το θέμα της μίμησης του εξουσιαστή από τους ακόλουθους είναι σημαντικό, αλλά και ευαίσθητο, διότι ο ηγέτης μπορεί να μην αποτελεί κατάλληλο πρότυπο. Στο 8.8.5 της *Κύρου Παιδείας* ο Ξενοφώντας κάνει λόγο για ηγέτες, παραδείγματα προς αποφυγήν, οι οποίοι έχουν στραφεί στην ασέβεια και την αδικία, με αποτέλεσμα να παρασέρνουν τον λαό τους. Ενώ στο 8.1.22 τονίζει για τον Κύρο ότι, παρόλο που γνώριζε ότι οι νόμοι πρόσφεραν στους ανθρώπους, ο ίδιος ο άρχοντας είναι νόμος εν ζωή, καθώς μπορεί να απονέμει δίκαια δικαιοσύνη σε όσους δεν υπακούν⁴⁶.

4.2 Περίπτωση μελέτης: Το μικρό και το μεγάλο αγόρι

Στο 1.3.16-17 της *Κύρου Παιδείας*, ο νεαρός Κύρος εξιστορεί στη μητέρα του Μανδάνη μία ιστορία για να αποδείξει ότι έχει μάθει τις σωστές πράξεις, δηλαδή τη δικαιοσύνη. Ο δάσκαλος του Κύρου τον είχε βάλει υπεύθυνο, σαν δικαστή, στους συμμαθητές του, διότι ήξερε καλύτερα από όλους τη δικαιοσύνη. Κάποια στιγμή έγινε ένα περιστατικό που οδήγησε στην επίπληξη του Κύρου. Ένα μεγάλο αγόρι, το οποίο φορούσε μικρό χιτώνα, αφαίρεσε δια της βίας τον μεγάλο χιτώνα ενός μικρού παιδιού και του έδωσε τον δικό του. Ο Κύρος, σε ρόλο δικαστή, έκρινε ότι τώρα και στα δύο

⁴⁵ Όλα τα παραθέματα από τη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* είναι σε μετάφραση Γεωργίου Α. Ράπτη (Ζήτρος 2003).

⁴⁶ L. Dorion, "Plato and Xenophon on the Different Reasons that Socrates Always Obeys the Law", *ό.π.*, 501-502.

παιδιά ταιριάζει ο χιτώνας που φορούν, όμως ο δάσκαλός του είχε διαφορετική γνώμη. Ο δάσκαλος τον έδειρε και του έμαθε ότι όταν κρίνει τι ταιριάζει σε ποιόν, να ενεργεί αναλόγως, αλλά στην συγκεκριμένη περίπτωση τον ένοιαζε το τι είναι δίκαιο. Για τον δάσκαλο δεν είναι δίκαιο να φοράνε αυτό που τους ταιριάζει, αλλά να μην χρησιμοποιούν βία για να αρπάξουν κάτι που δεν τους ανήκει, αλλά μόνο συναλλαγή. Άδικο είναι το μέσο απόκτησης, ανεξαρτήτως αν το αποτέλεσμα βολεύει και τα δύο αγόρια.

Η ιστορία αφορά την ωφελιμότητα της δικαιοσύνης. Καταρχήν, είναι αναγκαίο να ξεκαθαριστούν κάποια πράγματα. Στον Ξενοφώντα, η δικαιοσύνη είναι υψίστης σημασίας για την επιδίωξη εξουσίας. Η δικαιοσύνη αποσκοπεί στην ωφελιμότητα, στο να ταιριάζει ο κάθε άνθρωπος, βάσει ικανοτήτων, στο σωστό αξίωμα, ώστε να προσφέρει στην κοινωνία και στις φιλοδοξίες του αρχηγού. Με αυτήν τη λογική ο Κύρος κατάφερε να χτίσει την τεράστια αυτοκρατορία του. Στην άλλη πλευρά, η ιστορία των δύο αγοριών αφορά τη διανομή αγαθών. Ο καθένας παίρνει αυτό που του ταιριάζει, όμως το μέγεθος των αγοριών μπορεί να αντιπροσωπεύει αρετή και δύναμη, ενώ οι χιτώνες, τα μέσα που χρειάζονται, αξίωμα και πλούτο. Τέλος, πρέπει να έχουμε υπόψιν ότι ο Κύρος ασχολήθηκε αρκετά με τη δικαιοσύνη της αναδιανομής και είναι μία από τις σημαντικότερες ικανότητές του⁴⁷.

Η δίκαιη μοιρασιά αφορά μία από τις αρμοδιότητες του ιδανικού ηγέτη. Σημασία έχει ο ηγέτης να κοιτάει τον ωφελιμιστικό χαρακτήρα της πράξης και όχι το προσωπικό συμφέρον. Το θέμα της σωστής δικαιοσύνης είναι θέμα επιβίωσης στον πολιτικό κόσμο της αρχαιότητας και ο Ξενοφώντας το γνώριζε πολύ καλά. Εάν ο ηγέτης είναι αγαθός και μοιράζει τα αξιώματα προς όφελος δικό του και της κοινότητας, η δικαιοσύνη τον υποχρεώνει να το κάνει. Από την άλλη μεριά, ένας αδύναμος άρχοντας, που διαλέγει το προσωπικό συμφέρον από την ευημερία, θέτει σε κίνδυνο τους ακολούθους του και έρχεται σε ρήξη με τον νόμο.⁴⁸

Επιστρέφοντας στην παιδική ιστορία του Κύρου, παρατηρούνται μερικά προβλήματα. Παρόλο που οι χιτώνες δεν ταιριάζουν στα αγόρια, ο δάσκαλος δεν το θεωρεί άδικο, αλλά θεωρεί άδικη την πράξη του μεγαλύτερου αγοριού. Αυτό που θεωρεί είναι ότι η βία είναι άνομη και εφόσον η βία είναι άνομη τότε *τό μέν νόμιμον*

⁴⁷ G. Danzig, "Big Boys and Little Boys: Justice and Law In Xenophon's *Cyropaedia* and *Memorabilia*", *Polis: The Journal for Ancient Greek Political Thought* 26(2) (2009): 242-243.

⁴⁸ Στο ίδιο, 246.

δίκαιον εἶναι, τὸ δὲ ἄνομον βίαιον, σὺν τῷ νόμῳ ἐκέλευεν αἰετὸν τὸν δικαστὴν τὴν ψῆφον τίθεσθαι (1.3.17). Ο δάσκαλος του Κύρου θεωρεί την αδικία βία. Ο όρος *βίαιον* εξηγεί γιατί το άνομο είναι ταυτόχρονα και άδικο. Η καταδίκη της βίας είναι ένας νόμος που επεκτείνεται πέρα από την Περσία. Το ίδιο παράδειγμα μπορούμε να παρατηρήσουμε στην συζήτηση του Περικλή με τον Αλκιβιάδη στο 2^ο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου των *Απομνημονευμάτων*:

«Βία και ανομία τι είναι, Περικλή, είπε ο Αλκιβιάδης. Άραγε δεν είναι, όταν ο ισχυρότερος χωρίς να πείσει τον ασθενέστερο, αλλά χρησιμοποιώντας βία να τον αναγκάσει να κάνει ό,τι του αρέσει;». «Βέβαια, είπε ο Περικλής αυτή τη γνώμη έχω». «Επομένως, είναι ανομία όσα ένας τύραννος αναγκάζει τους πολίτες να κάνουν θεσπίζοντας νόμους;». «Αυτή τη γνώμη έχω, είπε ο Περικλής, δηλαδή ανακαλώ ότι είναι νόμος όσα θεσπίζει ένας τύραννος χωρίς να πείσει τους πολίτες.»

(1.2.44-45)

Η γνώμη του Περικλή και του Πέρση δασκάλου ξεχωρίζει το βίαιο από το δίκαιο και το νόμιμο. Ποια είναι η γνώμη του Σωκράτη όμως;

Ο Σωκράτης, όπως παρατηρήθηκε παραπάνω, είπε σχεδόν την ίδια φράση με τον δάσκαλο (*νόμιμον δίκαιον*). Ο Σωκράτης δεν εννοεί, όπως προαναφέρθηκε, ότι το νόμιμο είναι δίκαιο, αλλά ότι η υπακοή στον νόμο είναι ωφέλιμη. Και ο Σωκράτης και ο δάσκαλος του Κύρου συμφωνούν στην ωφελιμότητα του νόμου, απλώς ο πρώτος λέει ότι η ανυπακοή είναι ανώφελη και ο δεύτερος ότι είναι βίαη, δηλαδή άδικη.⁴⁹

Όμως, ο Σωκράτης επεκτείνει την θεωρία του με το θεϊκό στοιχείο. Οι άγραφοι νόμοι για τον φιλόσοφο έχουν παγκόσμιο χαρακτήρα και βρίσκονται υπεράνω των ανθρώπινων γραπτών νόμων και ένας άγραφος νόμος είναι η αποφυγή της βίας. Εφόσον οι άγραφοι νόμοι παρατηρούνται παντού, τότε σημαίνει ότι είναι πολύ ωφέλιμοι για τους ανθρώπους και, όπως θεωρεί ο Ξενοφώντας, οι κοινότητες που απορρίπτουν τους άγραφους νόμους, καταστρέφονται⁵⁰.

Τέλος, όσον αφορά το κομμάτι της αναδιανομής, εφόσον είναι ωφέλιμο να υπακούει κάποιος τους άγραφους νόμους και εάν η υπακοή στους γραπτούς νόμους ενισχύεται με τους άγραφους, τότε η αναδιανομή οφείλει να αποκτήσει ωφέλιμο

⁴⁹ Στο ίδιο, 253.

⁵⁰ Στο ίδιο, 254-256.

χαρακτήρα και τα αξιώματα να μοιράζονται δίκαια, ώστε να ωφεληθεί η κοινωνία. Εάν κυριαρχήσει το προσωπικό συμφέρον και η ανομία, τότε οι κοινωνίες θα τεθούν σε κίνδυνο⁵¹. Ένας άριστος ηγέτης πρέπει να υπολογίζει πολύ τις δίκαιες αποφάσεις του, για το καλό του λαού του.

Συνοψίζοντας, ο ιδανικός ηγέτης είναι υποχρεωμένος να είναι ταπεινός απέναντι στο νόμο. Οι ακόλουθοί του τον βλέπουν σαν πρότυπο μίμησης και εάν ο ίδιος είναι νομοταγής, τότε και θα γίνουν και οι ίδιοι. Επιπλέον, η δικαιοσύνη είναι ωφέλιμη για τις κοινωνίες. Όχι μόνο τις ωφελεί στα εσωτερικά τους θέματα, διατηρώντας την ομόνοια, αλλά και τις προστατεύει από εξωτερικές απειλές. Ο ηγέτης είναι ο εκπρόσωπος της δικαιοσύνης και αυτός που οφείλει να χειρίζεται την αρετή αυτή καλύτερα. Επίσης, οφείλει να είναι δίκαιος στις αποφάσεις του και στην αναδιανομή για να μην επικρατήσει χάος στην κοινότητά του, αλλά και για να την οδηγήσει στην επιτυχία και στην ευημερία. Η δικαιοσύνη είναι μία αρετή που δεν αφορά μόνο τον ηγέτη, όπως οι άλλες, αλλά και τους ακολούθους, καθώς μέσω αυτής ελέγχεται η βίαιη και άδικη φύση των ανθρώπων.

⁵¹ Στο ίδιο, 257.

Κεφάλαιο 5

Ευσέβεια

Στο έργο του Ξενοφώντα η ευσέβεια αποτελεί μία ουσιαστική πτυχή που ολοκληρώνει το προφίλ του ιδανικού ηγέτη. Παρά τη σημαντικότητα της αρετής αυτής, η σύγχρονη έρευνα φαίνεται να την έχει αγνοήσει σε μεγάλο βαθμό.⁵² Πιθανόν αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι η ευσέβεια δεν περιορίστηκε ως αμιγώς ηγετική αρετή στο έργο του Ξενοφώντα, αλλά ως αρετή που πρέπει να διατρέχει τον βίο οποιουδήποτε άνδρα, που, σε συνδυασμό με την *έγκράτεια*, τη *σωφροσύνη*, την *έπιμέλεια* τη *γενναιότητα* και τη *σοφία*, οδηγεί στην *εὐδαιμονία* (*Απομν.* 1.2, 4.2, 4.5, 4.7, 4.8)⁵³. Η σχέση της ευσέβειας με τον ιδανικό ηγέτη είναι εμφανής στον τρόπο που βλέπει ο Ξενοφώντας την ίδια τη θρησκευτικότητα.

Τα βιβλία III και IV των *Απομνημονευμάτων* μάς δείχνουν πώς, σύμφωνα με τον Σωκράτη του Ξενοφώντα, η πολιτική είναι θεμελιωδώς θρησκευτική και η θρησκεία θεμελιωδώς πολιτική. Η πολιτική είναι θεμελιωδώς θρησκευτική, διότι πρέπει να στηρίζεται σε ένα όραμα της πόλης που ενθαρρύνει τη δίκαιη κυριαρχία/άσκηση εξουσίας και τη θυσία των πολιτών, καθώς και σε θεούς πρόνοιας που υποστηρίζουν τη νομιμότητα σε κάθε μορφή της, συμπεριλαμβανομένης της μορφής θάρρους. Οι βασικοί θεμελιώδεις κανόνες της υγιούς οικογενειακής και κοινωνικής ζωής και ο σεβασμός της ίδιας της νομιμότητας, καθίστανται πολύ πιο σταθεροί, όταν επιβάλλονται, όχι μόνο από ένα δεδομένο καθεστώς, αλλά μάλλον σε διαπολιτικό επίπεδο. Οι άγραφοι ή θεϊκοί νόμοι, αφού εσωτερικευθούν, μπορεί να γίνονται για τους πολίτες πολύ λιγότερο καταπιεστικοί. Η θρησκεία, από την άλλη, είναι θεμελιωδώς πολιτική, σύμφωνα με τον Σωκράτη, επειδή η ευσέβεια έχει τη ρίζα της στην ευρύτερη έννοια της νομιμότητας, η οποία είναι η ίδια πολιτική και περιέχει την αρετή της δικαιοσύνης. Οι θεοί δεν είναι μόνο πολιτικοί νομοθέτες, αλλά, αν γίνει κατανοητό ότι είναι προνοητικοί άρχοντες, μπορεί να εμπλέκονται στα θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα της ανθρώπινης εξουσίας.⁵⁴

⁵² M. A. Flower, "Piety in Xenophon's Theory of Leadership", στο R. F. Buxton (επιμ.), *Aspects of Leadership in Xenophon, Histos Supplementary 5* (2016): 86. Προσοχή στην παραπομπή: τα στοιχεία δεν είναι ακριβώς τα ίδια με αυτά του ίδιου βιβλίου στην υποσημείωση 26.

⁵³ A. N. Amit "Xenophon's Virtue Personified", *ό.π.*, 138.

⁵⁴ M. A. Flower, "Piety in Xenophon's Theory of Leadership", *ό.π.*, 89-90.

5.1 Η άποψη του Σωκράτη περί ευσέβειας

Πριν περάσουμε σε μια διεξοδική ανάλυση της αρετής της ευσέβειας, οφείλουμε να λάβουμε υπόψιν τον απολογητικό χαρακτήρα των *Απομνημονευμάτων*, ο οποίος εντοπίζεται στον τρόπο που εκφράζεται ο Σωκράτης για τους θεούς. Η κατηγορία της Αθήνας απέναντι στον Σωκράτη συνδεόταν άμεσα με τους θεούς. Αυτό σημαίνει ότι ο Ξενοφώντας έπρεπε να λάβει υπόψιν το κατηγορητήριο και να εμφανίσει τον κεντρικό του ομιλητή με έναν τρόπο που δεν θα δικαίωνε τους κατηγορούς, αλλά τον φιλόσοφο.

Το τρίτο κεφάλαιο του τέταρτου βιβλίου των *Απομνημονευμάτων* παρουσιάζει την προσπάθεια του Σωκράτη να ανασυνθέσει ή να τροποποιήσει την ευσέβεια του Ευθύδημου. Γίνεται σαφές ότι η ευσέβεια του Ευθύδημου ήταν πάντα μια ευσέβεια της ανάγκης. Αν και προσεύχεται στους θεούς για πολλά πράγματα (4.2.36), δεν σκέφτηκε ποτέ ότι οι θεοί δίνουν στους ανθρώπους όλα όσα χρειάζονται (4.3.3). Τα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφонта φαίνεται να δείχνουν ότι η ευσέβεια στους ανθρώπους έχει δύο θεμελιώδεις μορφές: μια ευσέβεια της ανάγκης και μια ευσέβεια της ευγνωμοσύνης. Ο Σωκράτης επιδιώκει σε αυτό το κεφάλαιο να μεταστρέψει την ευσέβεια του Ευθύδημου από την πρώτη στη δεύτερη. Για να το πετύχει αυτό, ο Σωκράτης απαριθμεί με θέρμη τα καλά πράγματα που παρέχουν στους ανθρώπους οι θεοί ή η φύση: φως, νύχτα, αστέρια, σελήνη, εποχές που παρέχουν διατροφή, νερό, φωτιά, τον ευγενικό ήλιο, τη σταδιακή φύση του, την εποχιακή αλλαγή, την παροχή φυτοφάγων ζώων και τα χαρίσματα της αντίληψης και της εξήγησης. Αυτή η δεύτερη μορφή ευσέβειας είναι αυτή που πρέπει να φέρει ο ιδανικός ηγέτης του, γιατί αυτή φέρει και ο ίδιος ο Σωκράτης:

«Πρώτα-πρώτα λοιπόν ποια τελοσπάντων απόδειξη έφεραν, ότι τάχα δεν πίστευε τους θεούς τους οποίους πιστεύει η πόλη; Διότι τους έκανε φανερά θυσίες πολλές φορές στο σπίτι και πολλές φορές στους κοινούς βωμούς της πόλης και δεν ήταν άγνωστο ότι έκανε χρήση της μαντικής.»

(1.1.2)

Στο απόσπασμα αυτό ο Ξενοφώντας ρητώς αμφισβητεί την κατηγορία περί ασεβείας του Σωκράτη. Επιστρατεύει ως επιχείρημα τη συμμετοχή του Σωκράτη στις δημόσιες και ιδιωτικές τελετουργίες (θυσίες), ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί και στην άσκηση της μαντικής από τον φιλόσοφο. Στη συνέχεια, πιο διεξοδικά, αναίρει την

κατηγορία περί ασεβείας στους θεούς. Υποστηρίζει ότι ο Σωκράτης δεν έχει διαφορά με τους μάντεις, καθώς εμπιστεύεται τη θεότητα και με αυτή συμβουλεύει τους μαθητές του, για να γίνουν καλύτεροι. Επίσης παρουσιάζει τον Σωκράτη να στηρίζει ακράδαντα τη συμβουλή των θεών για πράγματα που δεν κατανοούν οι άνθρωποι (1.1.4-1.1.9). Το πιο σημαντικό όμως επιχείρημα είναι ότι ο Σωκράτης τιμούσε και λάτρευε τους θεούς, διότι πίστευε πως με την ευσέβεια θα του ανταποδώσουν. Ο Ξενοφώντας, φροντίζει να το αναφέρει αρκετές φορές στο έργο του :

«Λοιπόν, είπε ο Σωκράτης, πρέπει να την τιμάς (την θεότητα) τόσο περισσότερο, όσο θεωρεί σωστό να σε φροντίζει, αν και είναι τόσο μεγαλοπρεπής. (...) Αν όμως, όπως φροντίζοντας για ανθρώπους ξέρεις εκείνους που θέλουν να σου ανταποδώσουν τη φροντίδα και κάνοντας χάρη εκείνους που την ανταποδίδουν και ζητώντας συμβουλή καταλαβαίνεις τους λογικούς ανθρώπους, έτσι λατρεύοντας δοκιμάζεις και τους θεούς αν θα θελήσουν να σε συμβουλέψουν για όσα είναι άγνωστα στους ανθρώπους, θα καταλάβεις ότι η θεότητα είναι τόσο μεγάλη και τέτοια, ώστε παράλληλα να τα βλέπει όλα, να τα ακούει όλα, να βρίσκεται παντού και να φροντίζει για όλα.»

(1.4.10, 1.4.18)

Στο απόσπασμα αυτό διατυπώνεται η σύνδεση της ευσεβείας με την αμοιβαιότητα. Ο πιο γενικός από τους θεϊκούς νόμους είναι ο νόμος που επιβάλλει την αμοιβαιότητα. Μπορεί να θεωρηθεί ως το γενικό δόγμα πίσω από τους άλλους νόμους, που απαιτούν από εμάς να αποζημιώσουμε τους θεούς και τους γονείς για τις χάρες τους προς εμάς και να αποφεύγουμε να αδικούμε τα παιδιά μας, τους μελλοντικούς ευεργέτες μας. Η αμοιβαιότητα είναι πράγματι το κεντρικό θέμα στην αφήγηση του Ξενοφώντα για τις διαπροσωπικές σχέσεις. Έρχεται στο προσκήνιο στις πολυάριθμες συνομιλίες που αφιερώνει ο Σωκράτης του Ξενοφώντα στη φιλία (*Απομν.* 2.4–2.10· πρβλ. *Σμπ.* 8). Η αμοιβαιότητα αυτή δεν έχει ποσοτικά κριτήρια, γι' αυτό, για τον Σωκράτη του Ξενοφώντα, δεν έχει σημασία η μεγαλοπρέπεια μιας προσφοράς προς τους θεούς, αλλά μόνο η τέλεση της πράξης:

«Προσφέροντας μικρές θυσίες από τη μικρή περιουσία που είχε νόμιζε ότι δε μειονεκτεί καθόλου από εκείνους που πρόσφεραν πολλές και μεγάλες θυσίες από τα πολλά και μεγάλα που είχαν. Διότι ούτε για τους θεούς έλεγε ότι είναι καλά, να χαίρονταν περισσότερο με τις μεγάλες θυσίες παρά με τις μικρές.»

Ο Σωκράτης πίστευε ότι τιμώντας τους θεούς με θυσίες και τελετουργίες και ζητώντας τη βοήθειά τους έκανε καλό, όχι μόνο στους θεούς, αλλά και στους ανθρώπους, καθώς οδηγούν τους ανθρώπους στον σωστό δρόμο της ανταπόδοσης. Οι θεοί προσφέρουν μόνο καλό στον ανθρώπινο κόσμο και ο άνθρωπος οφείλει να είναι ευγνώμων⁵⁵.

Επιπλέον, ο Σωκράτης πίστευε ότι οι θεοί βοηθούσαν τους ενάρετους ανθρώπους και εφόσον ο ίδιος ήταν ενάρετος και ευσεβής, καθώς πρόσφερε στους Αθηναίους, οι θεοί φανερόνταν και τον συμβούλευαν με τη θεότητα ή το ευρέως γνωστό *δαιμόνιον*⁵⁶. Ο Ξενοφώντας παραθέτει πολλά τέτοια παραδείγματα όπως τα 1.1.9, 1.3.3, 1.4.15–19 των *Άπομνημονευμάτων* που είδαμε παραπάνω, αλλά και στο 47-49 του *Συμποσίου* όπου ο Ερμογένης μαθαίνει στον Σωκράτη την τέχνη τού να έχει φίλους τους θεούς όντας ο ίδιος καλοκάγαθος. Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της σωκρατικής ευσέβειας κατά τον Ξενοφώντα βρίσκεται στο 4.8.11 *Άπομνημονευμάτων*:

«Απ' όσους ήξεραν τι άνθρωπος ήταν ο Σωκράτης όλοι όσοι επιθυμούν πολύ την αρετή ακόμη και τώρα συνεχώς τον ποθούν πιο πολύ απ' όλους, επειδή κατά τη γνώμη τους ήταν πολύ ωφέλιμος για την άσκηση της αρετής. Κατά τη γνώμη μου, επειδή ήταν τέτοιος, όπως τον έχω περιγράψει, δηλαδή τόσο ευσεβής, ώστε να μην κάνει τίποτε χωρίς τη γνώμη των θεών».

Όπως θα παρατηρήσουμε στην πορεία, το χαρακτηριστικό της εύνοιας των θεών δεν διέπει μόνο τον Σωκράτη, αλλά και τις άλλες ηγετικές μορφές του Ξενοφώντα. Ο ιδανικός ηγέτης του Ξενοφώντα επιβάλλεται να είναι ευσεβής και να επικοινωνεί με τα θεία, ώστε να τον συμβουλέψουν στις δύσκολες αποφάσεις του. Τέλος, ο Ξενοφώντας αποδίδει στον Σωκράτη την άποψη ότι οι θεοί είναι παντογνώστες και πανταχού παρόντες.⁵⁷

5.2 Η ευσέβεια ως ηγετική αρετή

⁵⁵ M. Mcpherran, "Socratic Religion," στο D. Morrison (επιμ.), *The Cambridge Companion to Socrates* (Cambridge Companions to Philosophy, Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 121.

⁵⁶ Στο *ίδιο*.

⁵⁷ J. Dillery, *Xenophon and The History of His Times* (Routledge, 1995), 184-185.

«Έλεγε ότι χρειαζόταν να καταφύγουν στην μαντική όσοι είναι να κυβερνήσουν σωστά τα σπίτια τους ή τις πόλεις τους, διότι το να γίνει κάποιος ξυλουργός ή χαλκουργός ή καλλιεργητής της γης ή κυβερνήτης ανθρώπων ή ικανός σε τέτοια πολιτικά έργα ή ικανός λογιστής ή ικανός διαχειριστής του σπιτιού του ή ικανός στρατηγός, όλα αυτά πίστευε ότι μπορούν να κερδηθούν και να επιλεγούν με τη σκέψη του ανθρώπου. Όσα όμως ανάμεσα σ' αυτά είναι τα σπουδαιότερα, αυτά έλεγε ότι οι θεοί τα έχουν αφήσει στους εαυτούς τους και από αυτά τίποτε δεν είναι γνωστό στους ανθρώπους. Διότι ούτε σ' εκείνον που έσπειρε σωστά ένα χωράφι είναι φανερό ποιος θα πάρει καρπούς ούτε σε εκείνον που έχτισε ένα καλό σπίτι είναι φανερό ποιος θα το κατοικήσει ούτε στο στρατηγό είναι φανερό αν του συμφέρει να είναι στρατηγός ούτε στον πολιτικό είναι φανερό αν του συμφέρει να κυβερνά μια πόλη...»

(Απομνημονεύματα 1.1.8)

Στο παραπάνω απόσπασμα διατυπώνεται ξεκάθαρα η άποψη πως ο ιδανικός ηγέτης πρέπει πάντα να ζητάει την συμβουλή των θεών. Ο ηγέτης αποσκοπεί στην *εὐδαιμονία* των ακολούθων του, μία αποστολή δύσκολη. Επομένως, η συμβουλή και η καθοδήγηση των θεών είναι πολύ σημαντική για τον ίδιο. Ο Σωκράτης επεκτείνει την θεωρία υποστηρίζοντας ότι και οι θεοί αποσκοπούν στην *εὐδαιμονία* των ανθρώπων και ότι σχεδίασαν τον κόσμο προς όφελός τους. Η θεωρία αυτή σχετίζεται με την θεωρία του Ξενοφώντα για τον ιδανικό ηγέτη.⁵⁸

Η συμβουλή των θεών επιβεβαιώνεται και από τα υπόλοιπα έργα του Ξενοφώντα. Στον *Ίππαρχικό*, ήδη από την αρχή, ο Ξενοφώντας συμβουλεύει ότι το πρώτο καθήκον είναι να κάνεις θυσία και να ζητήσεις την συμβουλή των θεών (*Ιππ.* 1.1.) Όμως, αυτό είναι το λιγότερο που πρέπει να κάνει ο ιδανικός ηγέτης. Οι ικανότητές του πρέπει να επεκταθούν και να αποκτήσει την ικανότητα της μαντικής. Όπως ο Σωκράτης, που τον συντρόφευε το δαιμόνιο στις σκέψεις του, έτσι πρέπει να κάνει και ο αρχηγός. Στο 1.6.2 της *Κύρου Παιδείας*, ο πατέρας του Κύρου, Καμβύσης, τονίζει στον γιό του ότι του δίδαξε τη μαντική τέχνη, ώστε να καταλαβαίνει ο ίδιος τα μηνύματα των θεών, διότι ο ηγέτης δεν πρέπει να εξαρτάται πάντα από μάντεις, καθώς μπορούν να τον ξεγελάσουν. Στο τέλος της συζήτησης, ο νεαρός πρίγκιπας παίρνει ένα σημαντικό μάθημα από τον πατέρα του:

⁵⁸ M. A. Flower, "Piety in Xenophon's Theory of Leadership", *ό.π.*, 90-91.

«Οι θεοί, παιδί μου, που είναι αιώνιοι, ξέρουν όλα, και όσα έχουν γίνει και τα σύγχρονα και ό,τι θα προκύψει από το καθένα απ' αυτά, και σ' όσους από τους ανθρώπους που τους συμβουλευόνται είναι καλοδιάθετοι φανερώνουν από πριν τι πρέπει να κάνουν και τι δεν πρέπει να κάνουν. Αν δε θέλουν να συμβουλευούν όλους, δεν είναι διόλου παράξενο, διότι δεν έχουν καμία υποχρέωση να φροντίζουν για όσους δε θέλουν.»

(1.6.46)

Η καχυποψία ενάντια στους μάντεις υπάρχει πολλά χρόνια στα αρχαία ελληνικά κείμενα, ήδη από τον Αγαμέμνονα που επιτέθηκε στον Κάλχα. Ακόμη και ο ίδιος ο Ξενοφώντας έκανε χρήση της μαντικής, ενώ δεν εμπιστευόταν τους μάντεις όπως όταν του ζητήθηκε στο 6.1.22-24 της *Κύρου Ανάβασις*, να αναλάβει την ηγεσία των 10.000. Η δική του ερμηνεία ήρθε σε σύγκρουση με αυτή του μάντη που τον συνόδευε. Στη διοίκηση του στρατεύματος, κάτι που είναι εύλογο, ο μάντης πρέπει να έχει τον δεύτερο λόγο μετά από τον ηγέτη-στρατηγό, καθώς η ερμηνεία των οίωνων πρέπει να γίνεται και από στρατηγική σκοπιά. Έτσι έπραξε για παράδειγμα ο Αγησίλαος (*Ελληνικά* 3.4.15).⁵⁹

Παρ' όλα αυτά, το κύριο μέλημα δεν είναι να μην ξεγελαστεί ο αρχηγός από τον μάντη, αλλά να έχει ο ίδιος επαφή με τους θεούς. Η σχέση του ανθρώπου με τους θεούς έχει ωφελιμιστικό χαρακτήρα και ο ηγέτης οφείλει να λειτουργεί με τους κανόνες της αμοιβαιότητας, προκειμένου να υπάρχει ανταπόδοση και από τους θεούς. Η αμοιβαιότητα όμως παύει να έχει ισχύ, όταν κάποιος ζητά από τους θεούς κάτι βλαπτικό για τον ίδιο ή τους άλλους⁶⁰. Η συγκεκριμένη διδαχή παρουσιάζεται στα λόγια του Σωκράτη (*Οίκ.* 5.19-5.20):

«Φανταζόμουν βέβαια, Κριτόβουλε, ότι ξέρεις ότι οι θεοί είναι κύριοι των γεωργικών έργων όχι λιγότερο απ' όσο των πολεμικών έργων. Και ξέρεις, νομίζω, ότι όσοι βρίσκονται σε πόλεμο προσπαθούν πριν τις πολεμικές ενέργειες να γίνουν αρεστοί στους θεούς και να τους ρωτούν με θυσίες και οιωνοσκοπίες τι πρέπει και τι δεν πρέπει να κάνουν. Και φαντάζεσαι ότι για τις γεωργικές δραστηριότητες χρειάζεται λιγότερο να εξευμενίζουμε τους θεούς; Ξέρε καλά ότι οι συνετοί άνθρωποι περιποιούνται τους

⁵⁹ H. Bowden, "Xenophon and the Scientific Study of Religion", στο Christopher Tuplin (επιμ.), *Xenophon and his World: Papers from a conference held in Liverpool in July 1999*, (2004), 234-235

⁶⁰ M. A. Flower, "Piety in Xenophon's Theory of Leadership", *ό.π.*, 94.

θεούς και για υγρούς και για ξερούς καρπούς, για βόδια, για άλογα και για πρόβατα και γενικά για όλα όσα έχουν».

Πέρα από τις συμβουλές και την καθοδήγηση, οι αρχαίοι πίστευαν ότι οι θεοί έχουν πιο ενεργό χαρακτήρα στα ανθρώπινα ζητήματα. Η εξασφάλιση της εύνοιας των θεών μέσω της ευσεβείας λειτουργεί προς όφελος του κάθε ευσεβή, καθώς οι θεοί θα επέμβουν υπέρ του είτε στην μάχη είτε σε άλλα πράγματα.⁶¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η άποψη του Ισχόμαχου:

«Διότι, επειδή νομίζω ότι έχω καταλάβει ότι οι θεοί δεν επιτρέπουν στους ανθρώπους να ευτυχούν, αν αυτοί δεν ξέρουν τι πρέπει να κάνουν και αν δε φροντίζουν πώς να τα τελειώνουν, ενώ σ' όσους έχουν σύνεση και φροντίζουν σ' άλλους επιτρέπουν να ευτυχούν και σ' άλλους όχι, έτσι κι εγώ αρχίζω να λατρεύω τους θεούς και να τους κάνω, όσο επιτρέπεται, με τις προσευχές μου να μου δίνουν υγεία, σωματική δύναμη, υπόληψη μέσα στην πόλη, αγάπη από τους φίλους, έντιμη σωτηρία στον πόλεμο και πλούτο που αυξάνεται έντιμα».

(*Οίκ.* 11.8):

Στη συνέχεια τονίζει ότι προσπαθεί να τιμάει τους θεούς με μεγαλοπρέπεια, αλλά όπως παρατηρεί ο Σωκράτης «*Αυτά είναι χαρακτηριστικά πλούσιου ανδρός*». Ο Ισχόμαχος δεν είναι ο κανόνας. Όπως παρατηρήθηκε παραπάνω, στο 1.3.3 των *Απομνημονευμάτων*, η μεγαλοπρέπεια της προσφοράς δεν έχει σημασία στη σωκρατική διδασκαλία. Η σωκρατική διδασκαλία υποστηρίζει να τιμάς τους θεούς *κατά δύναμιν*, καθώς δεν έχουν όλοι οι άνδρες την ίδια δυνατότητα προσφοράς και δεν είναι συνετό να ευνοούνται μόνο οι εύποροι άνθρωποι. Για τον Ξενοφώντα η σχέση θεού και ανθρώπου είναι σχέση φιλίας και ένας φίλος δεν πρέπει να είναι εξαρτώμενος από τον ισχυρότερο φίλο του, αλλά να ανταποδίδει ανάλογα των δυνατοτήτων του.⁶²

Και σε άλλες περιπτώσεις στα έργα του Ξενοφώντα παρατηρείται αυτό το φαινόμενο. Ο ίδιος ο Ξενοφώντας στην *Ανάβαση* παρουσιάζει τον εαυτό του ως εκλεκτό των θεών να ηγηθεί του στρατεύματος (3.1) ή στο 13.3 της *Λακεδαιμονίων Πολιτείας* αναφέρει ότι πριν την εκστρατεία ο βασιλιάς θυσιάζει για την εύνοια των

⁶¹ Στο ίδιο, 97-98.

⁶² V. J. Gray, "The Dynamics of Friendship", *ό.π.*, 312.

θεών. Το πιο χαρακτηριστικό απόσπασμα, όμως είναι το 3.3.21 της *Κύρου Παιδείας* όπου ο Κύρος κάνει θυσίες με σκοπό να εισβάλλει στην Ασσυρία:

Ο Κύρος πρόσφερε θυσία πρώτα στο Δία το βασιλιά, έπειτα και στους άλλους θεούς και παρακαλούσε να είναι ευσπλαχνικοί και καλοδιάθετοι οδηγοί του στρατού, καλοί συμπαραστάτες, σύμμαχοι και σύμβουλοι αγαθών. Παρακαλούσε μαζί και τους ντόπιους προστάτες ήρωες της Μηδίας. Όταν τα αποτελέσματα της θυσίας ήταν ευοίωνα και είχε συγκεντρωθεί ο στρατός στα σύνορα, τότε έχοντας αίσιους οiwονούς εισέβαλε στην εχθρική χώρα. Αμέσως μόλις πέρασε τα σύνορα, εκεί πάλι προσπαθούσε να εξευμενίσει τη Γη με χοές και να κερδίσει την εύνοια των ντόπιων ηρώων της Ασσυρίας με θυσίες. Αφού έκανε αυτά, πάλι πρόσφερε θυσία στο Δία τον πατρώο και δεν αδιαφορούσε για κανέναν από τους άλλους θεούς, αν κάποιος του τον ανέφερε».

Σε αυτό το απόσπασμα ο Κύρος ο Μεγάλος ξεπερνάει σε ευσέβεια πολλούς. Όχι μόνο θυσιάζει προς τιμήν των δικών του θεών, αλλά και προς τιμήν των θεών της χώρας στην οποία εισβάλλει.

Η εύνοια των θεών δεν είναι το μόνο που χρειάζεται ο ιδανικός ηγέτης. Επιπλέον, ο ηγέτης οφείλει να ανυψώνει το ηθικό των στρατιωτών με τη χρήση των θεών στη ρητορική του και ο Ξενοφώντας κάνει συχνή αναφορά στους θεούς στους λόγους των χαρακτήρων του.⁶³

Από την άλλη πλευρά, είναι λογικό, εάν ένας ηγέτης θέλει να πετύχει, να πρέπει να είναι ευσεβής. Η μοναδική από τις ηγετικές μορφές του Ξενοφώντα που δεν είχε ευσέβεια, απέτυχε στις φιλοδοξίες της και στον σκοπό της. Δεν είναι άλλη από τον Κύρο το Νεότερο. Στην *Ανάβαση* (1.7.18-20) ο Κύρος ερμηνεύει λάθος τους οiwονούς, γεγονός που οδηγεί στην ήττα του στη μάχη στα Κούναξα και κατ' επέκτασιν στον θάνατό του. Στη συγκεκριμένη μάχη δεν υστερεί μόνο στην ευσέβεια, αλλά και σε άλλες αρετές του Ξενοφώντα όπως η εγκράτεια, καθώς δεν συγκρατείται και επιτίθεται. Όμως, η ασέβειά του είναι μεγαλύτερη. Ο Κύρος διαπράττει έγκλημα προσβολής και ασέβειας με την απόπειρα αδελφοκτονίας. Στα κείμενα του Ξενοφώντα ο αδελφός είναι από τα πιο σημαντικά πρόσωπα για έναν άνθρωπο. Παραδείγματος χάρη, ο Κύρος ο Μεγάλος καμαρώνει τους γιούς του στο νεκροκρέβατό του και τους συμβουλεύει να αγαπούν και να τιμούν ο ένας τον άλλον (*Κύρου Παιδεία* 8.7.8-24). Ακόμη, για να

⁶³ M. A. Flower, "Piety in Xenophon's Theory of Leadership", ", ό.π., 100

επιστρέψουμε στη σωκρατική διδασκαλία, ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι τίποτα δεν είναι πιο ωφέλιμο από έναν αδελφό και ενθαρρύνει τον μικρό αδελφό να προσεγγίσει τον μεγάλο για να συμφιλιωθούν (*Άπομνημονεύματα* 2.3). Έχοντας αυτά υπόψιν, δεν είναι απίθανο που οι θεοί δεν βοήθησαν ή δεν φανέρωσαν καλούς οιωνούς στον Κύρο το Νεότερο.⁶⁴

5.3 Αγησίλαος: ένας ευσεβής ηγέτης

Ο Ξενοφώντας παρουσιάζει τον Αγησίλαο ως τον πιο ευσεβή από όλους τους άνδρες. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και ο Σωκράτης και ο Κύρος χαρακτηρίζονται από ευσέβεια, αλλά η έμφαση που δίνει ο Αθηναίος ιστορικός στον Αγησίλαο είναι σημαντική. Καταρχάς, όταν στο τέλος του έργου *Αγησίλαος* ο Ξενοφώντας παρουσιάζει τις αρετές του συνολικά, πρώτη από όλες αναφέρει την ευσέβεια:

«Ο Αγησίλαος σεβόταν τους ναούς ακόμη και στην εχθρική γη, γιατί είχε τη γνώμη ότι πρέπει να έχει κανείς τους θεούς συμμάχους το ίδιο στην εχθρική και στη φιλική χώρα. Και δεν έβλαπτε τους ικέτες των θεών, ακόμη και εχθροί να ήταν, γιατί πίστευε ότι είναι παράλογο να χαρακτηρίζουμε ιερόσυλους όσους κλέβουν τους ναούς και ευσεβείς όσους τραβούν με τη βία τους ικέτες από τους βωμούς. Εκείνος ποτέ δεν θα σταματούσε να λέει συνέχεια, πως πίστευε ότι οι θεοί δεν αισθάνονται μικρότερη χαρά με τα θεάρεστα έργα απ' ό,τι με τις ιερές θυσίες. Και κάθε φορά όμως που είχε επιτυχίες, δεν περιφρονούσε τους ανθρώπους, αλλά εκδήλωνε την ευγνωμοσύνη του στους θεούς και τελούσε πιο πολλές θυσίες, όταν είχε το θάρρος ότι θα πετύχει κάτι, απ' όσο όταν προσευχόταν έχοντας επιφυλάξεις για κάτι.»

(11.1-2)

Το πρώτο μέρος του αποσπάσματος αποδεικνύεται και από την ευσεβή απόφαση του Αγησίλαου μετά τη μάχη της Κορώνειας (394 π.Χ.):

«Τότε φτάσανε τρέχοντας ορισμένοι ιππείς και του ανέφεραν ότι ογδόντα εχθροί στρατιώτες βρίσκονται ένοπλοι στο ναό και τον ρωτούσαν τι πρέπει να κάνουν μ' αυτούς. Και ο ίδιος, αν και έφερε παντού αρκετά τραύματα και από διάφορα όπλα, ωστόσο δεν ξέχασε το θεό, αλλά έδωσε διαταγή να τους αφήσουν ελεύθερους να

⁶⁴ Στο ίδιο, 102-104.

φύγουν, όπου θέλουν και δεν άφησε να τους κάνουν κακό, αλλά είπε στους ιππείς της προσωπικής του φρουράς να τους ξεπροβοδίσουν μέχρι να φτάσουν σε μέρος ακίνδυνο».

(2.13)

Η μη βεβήλωση των ναών ταιριάζει με την περίπτωση του Αγησίλαου που είχε αναφερθεί στο κεφάλαιο της εγκράτειας.⁶⁵ Οι δύο αρετές συνδέονται. Ο Αγησίλαος δεν θριαμβεύει μόνο στην εγκράτεια και στην αποχή των ηδονών, αλλά ταυτόχρονα και ως προς την ευσέβειά του προς τους θεούς. Όσον αφορά την απόδοση τιμών στους θεούς, χαρακτηριστικό είναι το γεγονός της εκγύμνασης των Λακεδαιμονίων:

«Θα γέμιζε θάρρος βέβαια κάποιος, αν έβλεπε και αυτό το πράγμα, ότι πρώτος ο Αγησίλαος και κατόπιν όλοι οι στρατιώτες του επέστρεφαν στεφανωμένοι από την άσκηση και αφιέρωναν τα στεφάνια στην Άρτεμη. Οπουδήποτε λοιπόν οι άντρες τιμούν τους θεούς, καταγίνονται με τις πολεμικές τέχνες και φροντίζουν για την πειθαρχία, δεν είναι λογικό ότι υπάρχουν μεγάλες ελπίδες για να πραγματοποιήσουν τα πάντα;»

(1.27)

Ο Αγησίλαος υμνείται σε μεγάλο μέρος του έργου για την ευσέβειά του, ένα χαρακτηριστικό που τον κάνει αξιέπαινο και αξιόπιστο:

«Ο Αγησίλαος σε τέτοιο βαθμό σεβόταν τα ιερά, με αποτέλεσμα ακόμη και οι εχθροί του να θεωρούν τους όρκους και τις συνθήκες του πιο αξιόπιστες απ' ό,τι τη φιλία τους. Και αν δεν αποφάσιζαν από φόβο να συναντηθούν ο ένας με τον άλλον, εν τούτοις εμπιστεύονταν τον εαυτό τους στον Αγησίλαο»

(3.2)

Αυτή η περιγραφή τονίζει την πίστη του βασιλιά στις συνθήκες και τους όρκους. Υπογραμμίζεται εδώ ο ρόλος της δέσμευσης ως μεγάλη αρετή στην ψυχή του βασιλιά. Η δέσμευση και η επιμονή είναι τα κύρια χαρακτηριστικά στις περιγραφές της αρετής του Ξενοφώντα. Ο Ξενοφώντας φαίνεται ότι ένιωσε την υποχρέωση να περιγράψει πρώτα την ευσέβεια του βασιλιά, πριν περιγράψει τις άλλες αρετές του. Αυτό θα μπορούσε να οφείλεται είτε στο ότι ήταν σύνηθες να υμνούν την ευσέβεια,

⁶⁵ Βλ. παραπάνω σελ. 21.

είτε, πιο λογικά, στο ότι έβλεπε την ευσέβεια ως θεμελιώδες χαρακτηριστικό της αρετής.

Η σημαντικότητα της ευσέβειας ως μέρος της αρετής είναι φανερή σε όλο το έργο του Ξενοφώντα. Αρκετές φορές παρατίθενται αρετές, οι οποίες ξεκινούν με την ευσέβεια. Ακόμη και η γνωστή ιστορία με το δίλημμα του Ηρακλή για τον δρόμο της Αρετής και της Κακίας αποδεικνύει την άρρηκτη σύνδεση αρετής και ευσεβείας. Η ιστορία του Πρόδικου περιγράφει τον νεανικό Ηρακλή να κάθεται σε ένα ήσυχο μέρος και να σκέφτεται τους τρόπους ζωής του, όταν τον πλησιάζουν ξαφνικά δύο προσωποποιήσεις της αρετής και της κακίας, παρουσιάζοντας η καθεμία τις ιδιότητές της και τον προσκαλούν να ακολουθήσει έναν από τους δύο προτεινόμενους δρόμους.

Η Αρετή αποπνέει αρχοντιά, αγνότητα και σεμνότητα (*Απομν.* 2.1.22), ενώ η Κακία ενδιαφέρεται για την τέρψη και την εξωτερική ομορφιά. Βλέποντας τον Ηρακλή, η Αρετή περιμένει υπομονετικά την Κακία να τελειώσει την ομιλία της, περπατά σταθερά προς το μέρος του και του λέει (μεταξύ άλλων):

«Δεν θα σε εξαπατήσω δε με προοίμια ευχάριστα, αλλά καθώς οι θεοί διέταξαν τα πράγματα, θα τα διηγηθώ με αλήθειαν. Διότι από τα πραγματικώς αγαθά και καλά τίποτε οι θεοί δεν δίδουν άνευ κόπου και φροντίδος εις τους ανθρώπους, αλλ' εάν θέλεις να σου είναι ευσπλαχνικοί οι θεοί, πρέπει να τους τιμάς, εάν θέλεις υπό των φίλων να αγαπάσαι, πρέπει να ευεργετής τους φίλους, εάν επιθυμής να τιμάσαι από καμμίαν πόλιν, πρέπει να ωφελήσης την πόλιν»

(*Απομν.* 2.1.27-28).

Είναι ενδιαφέρον ότι η Αρετή μιλά για ένα ανταποδοτικό αποτέλεσμα στο οποίο η ίδια θα ωφεληθεί με τιμές αν ο Ηρακλής ακολουθήσει το δρόμο της. Η αρετή φαίνεται από αυτή την άποψη να έχει τη θεϊκή διάσταση να προωθεί την ανθρώπινη προσήλωση, την ανταπόδοση και την ευσέβεια.

Αν και η ευσέβεια δεν αποτελεί από τις πιο δημοφιλείς αρετές του Ξενοφώντος, σίγουρα είναι από τις πιο σημαντικές. Ο ιδανικός ηγέτης οφείλει να είναι ευσεβής και να έχει τους θεούς στο πλευρό του. Αυτό ωφελεί και τον ίδιο και τους ακολούθους του. Δίνει το σωστό παράδειγμα και οι φιλοδοξίες του αποκτούν περισσότερη σημασία, καθώς δέχονται την προστασία από το θεϊκό στοιχείο. Επίσης, η ευσέβεια δεν αποτελεί μόνο αρετή. Είναι μία αρετή που αποτελεί και όπλο ταυτόχρονα. Ο ιδανικός ηγέτης τη χρησιμοποιεί για να εμψυχώσει το στράτευμα και για να κερδίσει τον σεβασμό των

υπολοίπων. Ταυτόχρονα, μπορεί να αποφύγει τις κατηγορίες, εάν οι αποφάσεις του αποδειχθούν μοιραίες, διότι ακολούθησε την βούληση των θεών.⁶⁶ Παρεμπιπτόντως, η ερμηνεία των οίωνων απαιτεί πνεύμα για να μπορεί να βγει το κατάλληλο αποτέλεσμα. Με λίγα λόγια, η ευσέβεια είναι μία αρετή η οποία δεν έχει μόνο πνευματικό, αλλά και ωφελμιστικό χαρακτήρα και είναι χρήσιμο για έναν ηγέτη να την έχει στη φαρέτρα του.

⁶⁶ M. A. Flower, "Piety in Xenophon's Theory of Leadership", *ό.π.*, 102.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην αρχαιότητα, ακόμη και σε δημοκρατικά πολιτεύματα, ήταν σημαντικό να υπάρχει ένας ηγέτης, ο οποίος θα οδηγήσει την πόλη-κράτος του στην *εὐδαιμονία*, θα προασπίσει σθεναρά τα συμφέροντά της και θα τη στέψει νικήτρια απέναντι στους αντιπάλους της. Ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια μέχρι την κατάκτηση των ελληνικών πόλεων-κρατών από τον Αλέξανδρο, πραγματοποιείται ένας αιώνιος πόλεμος για το ποιος θα ελέγχει πολιτικά την Ελλάδα. Είτε είναι η Σπάρτη, είτε το Άργος, είτε η Αθήνα, είτε η Θήβα, δεν έχει σημασία, διότι όλος αυτός ο ανταγωνισμός και η διαμάχη οδήγησε στην εξέλιξη και ανάπτυξη της πολιτικής.

Μέσα σε αυτό το χάος της εξουσίας, αυτό που θυμάται ο σημερινός θαυμαστής και αναγνώστης της αρχαιότητας, πέρα από τις ίδιες τις πόλεις, είναι τα πρόσωπα που πρωταγωνιστήσαν. Αυτά τα πρόσωπα ήταν ηγέτες, που σε περιόδους κρίσης και πολέμου είχαν το καθήκον να προστατέψουν την πατρίδα τους, αλλά και να κατατροπώσουν τις άλλες. Στην Αθήνα ηγήθηκαν προσωπικότητες όπως ο Θεμιστοκλής, ο Περικλής και ο Αλκιβιάδης, στην Σπάρτη ο Αρχίδαμος Β΄, ο Λύσανδρος και ο Αγησίλαος Β΄, ενώ στην Θήβα ο Επαμεινώνδας και ο Πελοπίδας και τέλος στην Περσία, βασιλείς όπως ο Κύρος και ο Δαρείος. Φυσικά, δεν μπορώ να κατονομάσω όλους τους ηγέτες που άφησαν το στίγμα τους στον αρχαίο κόσμο.

Ο Ξενοφώντας μεγάλωσε στην πιο ταραγμένη περίοδο του ελληνικού κόσμου, αλλά και ο ίδιος, ως άνθρωπος της περιπέτειας, έζησε από πρώτο χέρι το χάος της εξουσίας. Επομένως, δεν μας κάνει εντύπωση που ασχολήθηκε κατά κύριο λόγο με αυτά τα θέματα. Είχε μεγάλη ροπή και έλξη για τους πολιτικούς ηγέτες και την ανάλυση της πολιτικής εξουσίας. Όμως, κατά τη γνώμη μου, ο ίδιος δεν αποτελεί την πιο αξιόπιστη πηγή, γιατί αρκετά συχνά φαίνεται να άγεται από συμπάθειες και αντιπάθειες σε πρόσωπα ή σε ιδέες. Οπότε, όποιος προσπαθεί να αναλύσει έργα του Ξενοφώντα, πρέπει να έχει στο νου του, ότι αρκετές φορές θα παρατηρήσει ολιγαρχική και συντηρητική προπαγάνδα. Το ίδιο παρατήρησα και εγώ σε αυτή την εργασία με τον Ξενοφώντειο Σωκράτη.

Ο Ξενοφώντας έτρεφε μεγάλο σεβασμό για τον δάσκαλό του και είχε σε μεγάλη υπόληψη τον λόγο του και τη σοφία του και για αυτόν τον λόγο έχει γράψει τρία έργα προς τιμήν του. Από την άλλη, εύλογα θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς, ότι εφόσον έχει τόσο υψηλά τον δάσκαλό του, γιατί τον μειώνει, χρησιμοποιώντας το πρόσωπό

του για να προωθήσει την δική του πολιτική ατζέντα; Εγώ προσωπικά θεωρώ ότι εφόσον τον έχει σε μεγάλη υπόληψη, πιστεύει ότι ο λόγος του Σωκράτη έχει μεγάλη βαρύτητα, επομένως με αυτόν μπορεί να προωθήσει τον πολιτικό του λόγο.

Ο Ξενοφώντας βλέπει στο πρόσωπο του Σωκράτη έναν ενάρετο και τέλειο ηγέτη. Ο φιλόσοφος μπορεί να ασχολήθηκε μόνο από καθήκον με τα πολιτικά και να μην είχε φιλοδοξίες, αλλά είχε όλα τα πνευματικά προσόντα που θεωρεί ο Ξενοφώντας ότι έχει ένας τέλειος πολιτικός. Στην παρούσα εργασία παρουσίασα τέσσερις αρετές ενός ιδανικού ηγέτη στο πρόσωπο του Σωκράτη, όμως δεν είναι μόνο τέσσερις. Είναι περισσότερες και ο Σωκράτης τις κατείχε όλες. Μπορεί να μην ήταν ηγέτης στο αξίωμα, αλλά σίγουρα ήταν μια ηγετική μορφή με ακολούθους. Στο πρόσωπο του Σωκράτη συμπυκνώνονται οι αρετές και οι ποιότητες που πρέπει να έχει ένας ιδανικός ηγέτης, πολλές από τις οποίες εντοπίζουμε στον Ξενοφώντειο Κύρο και ακόμη περισσότερο στον Αγησίλαο.

Η εργασία συνόψισε τέσσερις βασικές αρετές: την *ἐγκράτειαν*, τη φιλία, τη δικαιοσύνη και την ευσέβεια. Τέσσερις αρετές πολύ βασικές για να επιτύχει κάποιος τις φιλοδοξίες του και να ανταπεξέλθει στις δυσκολίες του υψηλού αξιώματος. Ο Σωκράτης γνώριζε ότι αυτές οι αρετές είναι σημαντικές και τις εξασκούσε ο ίδιος. Προσπαθούσε να είναι το ιδανικό πρότυπο για τις νέες γενεές, διότι πολλοί ακόλουθοί του είχαν πολιτικές φιλοδοξίες.

Οι αρετές που χαρακτηρίζουν τον ιδανικό ηγέτη του Ξενοφώντα έχουν απήχηση και σήμερα λόγω της επίγνωσής του για την πολυπλοκότητα της πολιτικής διαχείρισης και των λύσεων που προσφέρουν. Η θεωρία του ευθυγραμμίζεται με τις σύγχρονες θεωρίες διαχείρισης δίνοντας έμφαση στην ανάγκη των ηγετών να εξασφαλίσουν τη σύμφωνη γνώμη της ομάδας, να επιδιώξουν την επιτυχία της κοινότητας, να ενισχύσουν τις ομαδικές δεξιότητες, να κάνουν διαφανείς τις διαδικασίες διαχείρισης, να αποφύγουν άτεγκτες ιεραρχίες, να ενθαρρύνουν την ατομική ευθύνη και να προωθήσουν ένα κοινό όραμα μέσα στην ομάδα. Οι ηγέτες του Ξενοφώντα μοιάζουν με τους «υπηρέτες κυβερνήτες», των οποίων σκοπός είναι η φροντίδα των άλλων. Οι ακόλουθοι επιλέγουν να τίθενται υπό την ηγεσία ανθρώπων που τους επιτρέπουν να

αναπτύξουν τα ταλέντα τους και να επιτύχουν συνεργατικά, διατηρώντας παράλληλα την ελευθερία να απορρίψουν τον ηγέτη, εάν είναι κατώτερος των περιστάσεων⁶⁷.

Η αρχαιότητα ήταν διαφορετική από το παρόν. Όλοι ήταν ενεργοί στα πολιτικά δρώμενα, όχι μόνο από υποχρέωση, αλλά και από βούληση. Ο κόσμος ήθελε να συμμετέχει στα κοινά, διότι μόνο έτσι θα άλλαζε τον κόσμο και θα αντιμετώπιζε τις δυσκολίες. Αυτή η πεποίθηση ίσχυε τόσο, που όπως βλέπουμε και με τον Σωκράτη, οι νέοι πήγαιναν να μορφωθούν για αυτά τα θέματα. Δυστυχώς, σήμερα, οι άνθρωποι είναι περισσότερο ιδιώτες, παρά πολίτες. Μένουν ανενεργοί στα πολιτικά πράγματα και μοιάζουν απρόθυμοι να αλλάξουν τον κόσμο. Προσωπικά, πιστεύω ότι είναι σημαντικό να εμπνευστεί κάποιος από τους αρχαίους, να κατανοήσει τη βαρύτητα που έδιναν στη συμμετοχή στα δημόσια πράγματα.

⁶⁷ A. Hooper and J. Potter, *The Bussiness of Leadershp* (Aldershot 1997) 112.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενής βιβλιογραφία

Ξενοφών, Άγησίλαος, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Πέτρος Βλαχάκος και Δημήτριος Λυπουρλής, & Λακεδαιμονίων Πολιτεία, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Γεώργιος Α. Ράπτης, Εκδόσεις Ζήτηρος, «Αρχαίοι συγγραφείς» 45, Θεσσαλονίκη, 2003.

Ξενοφών, *Ξενοφώντειος Σωκράτης Α' - Απομνημονεύματα*, εισαγωγή, μετάφραση σχόλια Θεόδωρος Μαυρόπουλος, Εκδόσεις Ζήτηρος, «Αρχαίοι συγγραφείς» 100, Θεσσαλονίκη, 2007.

Ξενοφών, *Κύρου Παιδεία*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Θεόδωρος Γ. Μαυρόπουλος, Εκδόσεις Ζήτηρος, «Αρχαίοι συγγραφείς» 110, Θεσσαλονίκη, 2007.

Δευτερογενής Βιβλιογραφία

Amit, A. N. (2016, December 31). "Xenophon's Virtue Personified". *Kentron: Revue pluridisciplinaire du monde antique*, 137-150.

Bevilacqua, F. (2018). "Socrates' Attitude towards Politics στο Xenophon". στο D. J. Gabriel Danzig (επιμ.), *Plato and Xenophon: Comparative Studies* (Mnemosyne Supplements Vol. 417). Leiden: Brill, 461-596.

Bowden, H. (2004). "Xenophon and the Scientific Study of Religion". στο V. A. Christopher Tuplin (επιμ.), *Xenophon and his World: Papers from a conference held in Liverpool in July 1999*, Stuttgart: Franz Steiner. 229-246.

Danzig, G. (2009). "Big Boys and Little Boys: Justice and Law In Xenophon's *Cyropaedia* and *Memorabilia*". *Polis: The Journal for Ancient Greek and Roman Political Thought*, 26. 275-91.

Dillery, J. (1995). *Xenophon And the History of His Times*. Abingdon: Routledge.

Dorion, L.-A. (2018). "Plato and Xenophon on the Different Reasons that Socrates Obeys the Law". στο D. J. Gabriel Danzig (επιμ.), *Plato and Xenophon: Comparative Studies* (Mnemosyne Supplements Vol. 417). Leiden: Brill, 488-509.

Edmunds, L. (2018). "Xenophon's Triad of Socratic Virtues and the Poverty of Socrates". στο G. Danzig κ.ά. (επιμ.), *Plato and Xenophon: Comparative Studies* (Mnemosyne Supplements Vol. 417) Boston: Brill, 252-276.

Flower, M. A. (2016). "Piety in Xenophon's Theory of Leadership". στο R. F. Buxton (επιμ.), *Aspects of Leadership in Xenophon*. Newcastle: HISTOS, 85-119

Gould, C. (1994). "A Puzzle about the Possibility of Aristotelian *enkrateia*". *Phronesis*, 39. 174-176

Gray, V. J. (2010). *Xenophon's Mirror of Princes: Reading the Reflections*. Oxford: Oxford University Press.

Johnson, D. M. (2003). "Xenophon's Socrates on Law and Justice". *Ancient Philosophy*, 23. 255-83.

(2009). “Aristippus at the Crossroads: The Politics of Pleasure in Xenophon’s *Memorabilia*”. *Polis*, 204-22.

Keim, B. D. (2016). “Honour and the Art of Xenophontic Leadership”. στο R. F. Buxton (επιμ.), *Aspects of Leadership in Xenophon*. Newcastle: HISTOS.

Lorch, B. (2008). *Moderation as a Political and Philosophical Virtue in Xenophon’s Memorabilia*. Διδακτορική διατριβή Boston College.

(2010, June 9). “Xenophon’s Socrates on Political Ambition and Political Philosophy”. *The Review of Politics*, 72. 189-211

McPherran, M. L. (2010). “Socratic Religion”, στο D. R. Morrison (επιμ.), *The Cambridge Companion to Socrates*. Cambridge: Cambridge University Press. 111-137.

Morrison, D. (1995). “Xenophon’s Socrates on the Just and the Lawful”. *Ancient Philosophy*, 15. 329-357.

Tamiolaki, M. (2018). “Xenophon’s Conception of Friendship in *Memorabilia* 2.6 (with Reference to Plato’s *Lysis*)”. στο D. J. Gabriel Danzig (επιμ.), *Plato and Xenophon: Comparative Studies* (Mnemosyne Supplements Vol. 417). Boston: Brill. 1-49